

81.632.1

Ш-138

А. Г. ШАБУРАКОВ

ОЙРОТ ТИЛИНИН
ГРАММАТИКАЗЫ

ДЪААН УЛУСТЫН
ШКОЛДОРЫНА

75 $\frac{\text{акча}}{\text{коп.}}$

НОВОСИБИРСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
НОВОСИБИРСК—1938

94640 xp

Скан

Ои. 35

А. Г. ШАБУРАКОВ

Чe(аaт)oтa-

Ш12

ОЙРОТ ТИЛИНИН'

ГРАММАТИКАЗЫ

ДЪААН УЛУСТЫН'
ШКОЛДОРЫНА

*Ойрот ОблОНО дъарадын
дъептёгён*

ВАШТАЦКЫ ЧЫГАРГАНЫ

НОВОСИБИРСКИЙ
ОБЛАСТНОЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
НОВОСИБИРСК—1938

94640
20
35

81.632.1-2

Ш 138

5-ШАГ-ОТГ-ДУШ

§ 1. Табыштар ла буквалар.

Бис кандыйла сестёрди айтканыбыста, озор, табыштардан' бюдюп, айдылып дьат. Бис качан сестёрди айдып, табыштарды айдарыбыста, ёкпёбистен' кей чыгара тынып дьадыбыс. Кей, тыныш тартынар тамак ажыра кедьир дьаар барып дьат.

Кедьирде десе юн чыгарар связкалар бар. Ол связкалар тартылып калган тужунда, озордын' ортозынча кей барып ёткёндё, озор тырлажып, юн болуп барып дьат.

Кей юнле кожо оос ажыра, эмезе тумчук ажыра барып дьат. Ол келген кей тилге, тишке, тан'дайга дьыжылып, шуулт боло берип дьат. Онын' учун кезик табыштар юннен' эмезе шуулттан' болуп дьат: *а, о, в, м* табыштарды айтканда, юн угулып дьат; *к, п, с,* табыштарды айтканда дьан'ыс ла шуулт угулып дьат.

Юн бары дьогын билип аларына кандый бир табышты айдарда, кулактарды туй тудуп аларга керек. Онойып уккажын, башка табыш угулза, ол юн болор. Дье юн угулбаза, ол дьюкле туюк шуулт болор.

Сёсти айдарда, угулып турган табыштарды бичиирде, озорды букваларла темдектеер.

Ойрот тилинде ол андый табыштарды темдектеген 35 буква бар болуп дьат. Озордын' 34 буквазы, буква сайын дьан'ыс темдекле бичилип дьат, бирюзи эки темдекле бичилип дьат (дь). Онон' ёскё онын' тоозында орус тилден' кирген сестёрдё тюзаланарга эки (ь, ъ) мягкий знак ла твердый знак темдектер бар.

Буквалардын' бу аайынча турганын алфавит деп айдар.

§ 2. Юндю ле туюк табыштар.

Ойрот тилиндеги табыштар юндю ле туюкка бёлюнип дьат.

Юндюлери: *а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я.*

Туюктары: *б, в, г, д, дь, ж, з, й, к, л, м, н, н', п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.*

АЛФАВИТ

№№	Кепке баскан буквалар	Буквалардын' бичиир кебери	Букваларды айдары
1	А а	<i>Аа</i>	а
2	Б б	<i>Бб</i>	бе
3	В в	<i>Вв</i>	ве
4	Г г	<i>Гг</i>	ге
5	Д д	<i>Дд</i>	де
6	Дь дь	<i>Дд дь</i>	дь
7	Е е	<i>Ее</i>	е
8	Ё ё	<i>Ее</i>	ё
9	Ж ж	<i>Жж</i>	же
10	З з	<i>Зз</i>	зе
11	И и	<i>Ии</i>	и
12	Й й	<i>Ии</i>	й
13	К к	<i>Кк</i>	ка
14	Л л	<i>Лл</i>	эл
15	М м	<i>Мм</i>	эм
16	Н н	<i>Нн</i>	эн
17	Н' н'	<i>Н'н'</i>	эн'
18	О о	<i>Оо</i>	о

АЛФАВИТ

№№	Кепке баскан буквалар	Буквалардын'- бичиир кебери	Букваларды айдары
19	П п	<i>П п</i>	пе
20	Р р	<i>Р р</i>	эр
21	С с	<i>С с</i>	эс
22	Т т	<i>Т т</i>	те
23	У у	<i>У у</i>	у
24	Ф ф	<i>Ф ф</i>	эф
25	Х х	<i>Х х</i>	ха
26	Ц ц	<i>Ц ц</i>	це
27	Ч ч	<i>Ч ч</i>	че
28	Ш ш	<i>Ш ш</i>	ша
29	Щ щ	<i>Щ щ</i>	ща
30	Ъ ъ	<i>Ъ ъ</i>	твёрдый знак
31	Ы ы	<i>Ы ы</i>	ы
32	Ь ь	<i>Ь ь</i>	мягкий знак
33	Э э	<i>Э э</i>	э
34	Ю ю	<i>Ю ю</i>	ю
35	Я я	<i>Я я</i>	я

Юндю букваларды айтканда, кей бир де дьерде тукту-
рулбай чыгып дьат.

Туюк букваларды айтканда, кей эрмек органдарына ту-
юкталып, кысталып чыгып дьат.

Юндю буквалар бойынын' айдылары аайынча мындый
бёлюктерге бёлюнип дьат.

Кату юндюлер	а ы я	о у
Дымыжак юндюлер	э и е	ё ю
	Эрин чёйилбей айдылары	Эрин чёйилип айдылары

Кижичи ачык оозыла кожон'дой айткан букваларды юндю-
лер деп айдар.

Кандыйла сестё юнгюрлери кату болор, ол эмезе дымы-
жак болор: — *Малдын', кижинин'*.

Ойрот тилге интернациональный ла орус тилден' кир-
ген сестёрдө юндюлери ылгажы дьок, колыи да турар —
машина, индустрия.

Туюк буквалар бойынын' айдылары аайынча дьарт ла
тунгакка бёлюнип дьат. Тунгак туюктар дьан'ысла шуулт-
тан' бюдоп дьат, дьарт туюктар дезе, шуулт ла юннен' бю-
доп дьат. Олордын' бёлюнери мындый болор:

а) туюктары: ч, к, п, с, ш, т, ф, х.

б) юнгюрлери: б, дь, д, г, л, м, н, н', р, з, ж, ы, й.

Бу туюк букваларда эжерлю тунгактар бар болуп дьат.
Бу мындый букваларды бис эжерлю эдип айдып дьадыбыс:

б—п

ж—ш

г—к

д—т

з—с

1. *Задача.* Куучынды бичигер. Сестёрдин' ичиндеги ка-
ту юндерди алдынан' чийю тартып, темдектеп салыгар.

Новая земля.

Новая Земля Тюндюк таладагы Тошту тен'истин' суула-
рында дьадып дьат. Ол Новая Землянын' тюштюк тала дьаа-
рыгы дьаны, андагы кыска дьайдын' ёйине, кыска ёйгё ка-

ры кайыла берет. Дье тюштюк таладагыдый анда дьайдын' ёйи де дьылу болбойт. Андагы дьайгы кюннин' дьылузы дьылунын' 5—7° болуп турат.

2. *Задача.* Куучынды бичип, дьымжак юндюлердин' алдынан' чийю тартып темдектегер.

Канал.

Бир мун' тогус дьус одус бир дьылда, ноябрь айда, карельский кая-таштардын' оодыгы, ёрё кейге чачылары башталды. 1933 дьылда дезде, Ак талайдан' Балтийский талайга, Беломор-Балтийский каналла баштапкы керептер дьюзюп ётти.

Дьирме айдын' туркунына бис, телекей юстинде эндыаан каналду болдыбыс. Онын' узада сыны эки дьус дьирме дьети километр.

3. *Задача.* Стихотворениени бичип, юнгюр туюктарынын' алдынан' чийю тартып темдектегер.

Сюгюнчилю дьюрюм.

Эмдиги ёйдё дьюрюмибис дьен'ил,
Ол кунугарка биске бербей дьат.
Бу дьюрюмди ёзёктёр, деревнелер,
Городтор сюгюнчилю ёткюрип дьат.

Бу мындый сюгюнчилю дьадында,
Талабыс ёзюп, тын'ып турат.
Колхоз, совхозтор ёзюп тын'ып,
Иш-кючтин' геройлары кёптён турат.

Бу бистин' дьараш дьюрюмибисте,
Дьылдар минутка билдирет.
Мыны ончозын кёрюп тура,
Кижинин' ёлбёс кююни келет.

Бу дьюрюмди дьединдирген,
Бу дьен'юге бисти баштаган учун,
Телекей коккючтюлердин' башчызы,
Спасибо слерге тёрёл Сталин!

4. *Задача.* Куучынды бичип эжерлю туюктарынын' алдынан' чийю тартып темдектегер.

Кузук.

Дьяан улустар дьайгыда, бу дьыл кузук дьакшы бюдер деп, куучындажып, кузуктаар ёйди сакып, кузуктайтан не-ле керегин белендеп турды. Кюс дьяар, сентябрь ай дьеде-риле, бистин' деревненин' улусы кузукка аттанып труды. Бистин' колхоз бир бригада улусты кузуктаарга аттандыр-ды. Ол бригадага мени кожо чыгарды.

Бис мёштю тайгага дьедип бардыбыс. Кузуктын' бют-кени сюрееп дьакшы болды. Бистин' бригадабыс сюрееп кёп кузук иштеп алган.

Эжери дьок юнгюр туюктары: *дъ, м, н, н', й, л, р.*

Тунгак туюктардын' эжери дьок дьян'ыс ла *ч* болуп дьат.

§ 3. Эрмек.

(К и р е с ё с).

Кандый бир керектин' учурын шююлте эдип айтканыбы-сты, бис *эрмек* деп айдып дьадыбыс. Бир канча сёстёрдён' биригип, эмезе сананган шююлтени божодо айдып турганын эрмек деп айдатан. Бир эрмек учына чыгара айдылганын. онон' экинчи эрмек кайдан' башталып турганын шююлте аайынча, база кижинин' юни аайынча билип алар.

Темдектегежин: *Аркада. (Баштапкы эрмек). Тюн кирип дьат. (Экинчи эрмек). Агаш аразы там каран'уйла-йт. (Ючинчи эрмек). Агаштар бир ле барын'кый кара неже болуп бириге берди (Тёртинчи эрмек).*

5. *Задача.* Кычырыгар. Канча эрмек болгонын айдып беригер.

Тан' дьарыды. Кюн чыкты. Улус ончозы ишке барды. Балдар школо юренип дьат. Дьяан улус бичикке юренип дьат. Аначак эмеген кандый да кыйыгы угала, чыга конды. Колхоз дьакшы иштеген бригадирлерди сыйлады. Октябрь-ский революция бир мун' тогус дьус он дьети дьылда бол-гон. Кызыл Черюнин' башчызы Климент Ефремович Во-рошилов.

Бир санааны чыгара сёстёрлө айтканын эмезе оны би-чип салганын, эрмек деп айдар.

6. *Задача.* Бойыгар сананып, он эрмек бичип алыгар.

Бичиир тужунда кажыла эрмекти дьаан (заглавный) бук-вадан' баштап, учына точка тургузыгар.

§ 4. Суракту, кыйгылу ла табылу эрмектер.

Эрмектер суракту да, кыйыгылу да, табылу да болотон. Кижикандый бир немени сурап эрмектенгенин, суракту эрмек деп айдар. Кыйыгылу эдип айткан эрмекти кыйыгылу эрмек деп айдар. Суракту да эмес, кыйыгылу да эдип айтпай турган эрмекти табылу эрмек деп айдар. Темдектегежин: Кызыл Черю эзендик болзын! — Кыйыгылу эдип айтканы. Адучы, сен бу дьыл канча трудкюн иштеп алдын'? Мен бу дьыл алты дьус алтан трудкюн иштеп алдым. Баштапкы эрмегинде сурак берилип дьат, экинчизинде десе, табылу карузын берип дьат.

7. *Задача.* Эрмектерди кычырыгар. Онон' кажызы кыйыгылу, кажызы табылу, кажызы суракту эрмек, айдып беригер.

Дьуун ачылды. Бу дьуунда канча кижикан болотон? Дьуунда тогузон беш кижикан. Албатынын' Кызыл Черюзи эзендик болзын! Дьер юстинин' колкючиледьаткандары бойынын' класс ёштюлериле кююн кайралы дьок тартыжып дьат. Мал ижин дьарандыралдар!

Эрмектердин' учурында сурак бар болзо, андый эрмектерди *суракту эрмек* деп, айдар. Суракту эрмектин' учында сурак темдек турар (?). Сурак турарда, кижинин' юни бийиктеп турар.

Кижинин' юни бийиктеп, кыйыгылу айдар эрмектерди *кыйыгылу эрмек* деп айдар. Кыйыгылу эрмектин' учында кыйыгылу темдек тургузар. (!)

Сурак эмес, кыйыгылу эмес эрмекти *табылу эрмек* деп айдар. Онын' учына точка тургузар.

8. *Задача.* Табылу эрмектердин' кийнине, точкалар тургузыгар.

Тён'нин' юстинде салкын тын' согуп турды чырайы сооп калган казактар унчукпай турдылар Иван Алексеевич тонынын' дьаказыла дьюзин бёктёп тудуп турды ыраактагызы дьууктап келип дьатты агаштар кобыны кечире ташту кырлан'га чыга берген дьатты ыраак дьерде сан'ыскан чыркылдап турды.

9. Задача. База андый ок иш.

Кюс арай дьайканыжып, эн' башкы тоштор Волга сууны төмөн барып дьадат суунын' ён'и кайылткан коргол дьынга тюн'ей кёрюнет кюннин' чогы астап турды тюнде дезде кумактарда кастардын' юни угулат кюн чарчап чыгып келерде, кастар ёрө бийик, тен'ери дьаар кёдюрилип чыгып, дьергелей учуп барып дьадат олордын' баштап апарып дьаткан кастын' чугулду юни дьерге дьедиц угулуп турат — онызы эн' карган деген кас. Килен' болуп калган кумакта кастардын' уймап баскан истери, дьен'илчек дьун'ы ла ак чоокылары артып калат.

Горбунов „Ледолом“.

10. Задача. Бичип турала, тургузар дьерлерине точкаларын, сурак ла кыйыгылу темдектерин тургузыгар. Ол темдектердин' кийнинен' дьаан буквала бичип туругар.

Постто.

Тюн мен постто туруп дьадым кюрдин' дьанында айланлыра ак бандиттер дьюрюп дьадат кандый да неменин' алтамына кыдыраган кар адьаарынгадый эдиц турды.

— Кем келип дьат

Бир де каруу бериц турганы дьок

— Айт, кем келип дьат.

Каран'уйда бир бараан неме ён'ёлөп дьатканы кёрюнди эди-каным бажыма чыккандый болды, дьюрегим тюрген согула берди.

— Адарым

Карууна мылтыктын' табыжы угулды мен ажыттан' калып барала, удура адыптым.

§ 5. Дьаан буква.

Буквалар дьаан да, дьолдын' ичине бичиир кичинек те болуп дьат. Эрмекти баштап бичиирде, ээжи аайынча дьаан буквала баштап бичиир. Дьаан букваны точканын' кийнинде бичип дьат. Онон' ёскё дьаан буквала баштап берилген тес аттарды, ёскёртип айтса адын, ёбёкёзин, городтордын' адын, суулардын', талалардын', ороомнын' адын, онон' до ёскёзин дьаан буквала баштап бичиир. Неделенин', айлардын', уктардын' адын кичинек буквала бичиир: вторник,

январь, француз. Учреждениялардын аттарын бичиирде-
дьяан букваны баштапкыла сёзинде тургузар. (Албаты ко-
миссарлардын соведи, Москванын транспорт инженерле-
ринин институту). Эки сёстён' бюдоп турган тёс ат сё-
стёрди, эки сёстин' экилезин дьяан буквала баштап бичиир.
(Бисте «Кызыл-Мааны» деп колхоз бар. «Кызыл Ойрот» деп
газетти кычырыш турун' ба? Мен Кан-Оозында болдым.
Литературный произведениелердин', пьесалардын', жур-
налдардын' аттарын ковычкала бёлюп салар учурлу. Баш-
тапкы сёзин дьяан буквала баштап бичиир. («Кызыл
Ойрот», «Сибирские Огни» деп журнал бар).

11. *Задача.* Толо эдип каруу береле, бичип алар.

Кёргюзю: «Казактар» деп куучынды кем бичиген?
«Казактар», деп куучынды Лев Толстой бичиген.

1). Российский Советский Федеративный Социалисти-
ческий Республиканын' Албаты комиссарларынын' соведи-
нин' председатели кем? 2). Владимир Ильич Ленин качан
ёлгөн? 3). Кюнбадыш дьянынан' бисле кандый государство-
лор граничить эдип дьат? 4). Швеция кандый дьарым ор-
толыкта туруп дьат? 5). Бистин' Ойрот область качан те-
зёлгөн? 6). Пиренейский дьарым ортолыкта кандый укту
улус дьадып дьат? 7) Слер кандый дьылда, кандый айда,
кандый числодо чыкканыгар?

Керектю сёстёри: 1) 1924 дьылда январьдын' 21
'кюнине; 2) Финляндия, Эстония, Латвия, Польша, Румы-
ния; 3) Скандинавский дьарым ортолыкта; 5) Испанецтер,
португалецтер, баски, каталонецтер.

12. *Задача.* Бу кёргюзю аайынча бичигер. Бичилбеген
улустьын' адын, адазынча адын, ёбёкёзин бичигер.

Бистин' колхозтын' председателинин' ады Бистин'
дьурт советтин' председателинин' ады Бистин' кол-
хозто мындый атту мергендючилер бар 1 2
3 4 5 6

Кижилердин', дьерлердин', городтордын', деревнелер-
дин', талайлардын' кёлдёрдин', суулардын' аттарын тёс ат-
тары деп айдатан. Тёс аттар дьяан буквалардан' бичилетен.

13. *Задача.* Бу статьяны бичигер. Мыны бичип дьадала,
точкалардын' ордына деревненин', ёзёк-суунын', кырлар-
дын' адын тургузып бичигер.

Бистин' деревнебис деп суунын' дьаказында . . .
 туру. Бистин' деревнебистин' дьанында
 деп дьаан кыр бар. Менин' билер городтордын' аттары . .
 болор.

§ 6. Логический согулта.

Эрмектин' ичинде керектү сёсти ан'ылап чыгарып алар керегинде, бис оларды тын'ыда айдып дьадыбыс, ёскёртип айтса, согултаны оларго эдип дьадыбыс. Шююлте аайынча керектү сёсти ан'ылап чыгарып алатаныбысты, *логический шююлтелю согулта* деп айдып дьадыбыс. Бу «Ан'чы мылтык октоды» — деп эрмекти юч эпле, юч учурлу эдип кычырып, кёрёли.

1). *Ан'чы мылтык октоды.* Кычырар тужунда бис *ан'чы* деп сёсти ан'ылап, мылтыкты кем октогонын кёргюзип дьадыбыс (ёскё кижиге эмес, ан'чы).

2). *Ан'чы мылтыкты октоды.* Экинчизинде бис *октоды* деп сёсти ан'ылап чыгарып дьадыбыс, ненин' учун десе, ан'чы мылтыкты канайтканын кёргюзип дьадыбыс. (Мылтыкты октогонынан' башка бир де неме этпеген).

3). *Мылтыкты ан'чы октоды.* Бу тужунда бис мылтык деп сёсти ан'ылап чыгарып дьадыбыс, ненин' учун десе, бис, ан'чы нени октогонын кёргюзип дьадыбыс. (ёскё нени де эмес-мылтыкты).

14. *Задача.* Эрмектерди шююлте согулталу эдип кычырыгар. Кажы ла эрмекте сурак беригер.

1). Колхоз аргалу дьадын учун тартыжып дьат; 2) Колхоз аргалу дьадын учун тартыжып дьат; 3) Аргалу дьадын учун колхоз тыртыжып дьат.

15. *Задача.* Сурактарды кычырып, темдектеген сестёргё логический согулта эдигер. Ол ок сестёргё «ба» деп суракту бёлюгежи дьокко каруун беригер. Берген каруу да шююлтелю согултазы кажы сестё болуп дьатканын айдып беригер.

Профсоюз ишмекчилердин' кючин коруулаар учун тартыжар учурлу ба? Ишмекчи класска бойынын' производст-

венно-технический интеллигенциязын тѣзѣп аларга керек пе? Партийный организациялар предприятияларда ишти тутагы дьок тургузары учун тартыжып дьат па? Хозяйственниктер техниканы овладеть эдер учурлу ба?

§ 7. Баштачы ла айдылганы эрмектин' эчен'и сѣстѣри.

Эрмектер баштачы ла айдылганнан' бюдер.

Темдектегежин: *Колхозчы иштеп дьат. Тюжюм дьакшы болды. Бригадир баштап дьат. Энчилей мергендючы. Ртуть-металл.*

Баштачызы дегени, эрмектин' ичинде ненин' керегинде айдып турган сѣзи болор. Ол «*кем?*» эмезе «*не?*» деп сурактарга каруу сѣс болор учурлу (колхозчы, тюжюм, бригадир, Энчилей, ртуть).

Айдылганы-дегени баштачыла не болуп турганын кѣстѣп турган сѣс болор, ол мындый сурактарга каруу болор учурлу: «*нени эдиш дьат?*», «*канайыш дьат?*» иштеп дьат, дьакшы, баштап дьат, мергендючи, металл).

А дь а р у : баштачызы дьок, айдылганы да дьок эрмек болотон: Эртен тура дьарып дьат. Каран'уйлады.

Баштачы ла айдылганы эрмекин' ичинде баш сѣстѣр деп айдылып дьат. Баштачы ла айдылганынан' башка эрмектин' ичинде ээчен'и сѣстѣр бар болуп дьат, олар баштачыны, ол эмезе айдылганын дьартап дьат. Эмезе бир ээчен'и сѣс база бир ээчен'и сѣсти дьартап дьат. Ээчен'и сѣстѣр дьюзюн-дьуюр сурактарга каруу болуп дьат: *кандый?*, *кемин'?*, *кажызы?*, *кайда?*, *кайдан'?*, *качан?*, *кемди?*, *нени?*, *онон' до ѣскѣ.*

Темдектегежин: *Классовый ѣштю социалистический ишке неле аргазыла удурлажып дьат.*

Баштачызы-*ештю* (кандый?). классовый деп сѣслѣ дьарталып дьат. Айдылганы *удурлажып дьат* дегени эки сѣслѣ дьарталып дьат — (неге?) *социалистический ишке*, база (канайда) *неле аргазыла.*

Эрмектин' ичинде сѣстѣрдин' бойы-бойыла колболу болоры мындый кебер схемала кѣргюзерге дьараар:

Баштачызы
не?

Ештию

канайып дат?

удурлажып дьат

кандый?

неге?

Классовый

Социалистический
ишке

канайда?

неле аргазыла

16. *Задача.* Ёрө берилген көргүзю аайынча бу эрмектерди схемага бичип алыгар.

1) Кюн ашты; 2) Улус айылдарына кирип, тым отура бердилер.? 3) Агаштын' аразы там ла каран'уйланды; 4) Эн'ирги тан'дактын' дьарыгы агаштардын' тазылыла бойына дьаскай дьоголуп баратты; 5) Агаштардын' дьыды тын'ыш турды; 6) Кичинек томырткалар уйкузырап сыгырып турдылар; 7) Кёк тен'ериде эн' баштапкы дьылдыстар ёчёмик суркуража берди.

17. *Задача.* Бичип турала, баштачы ла айдылганын колбоштырыгар. Эрмектин' кажы ла сёзине сурак тургузыгар.

1) Эн' учурлу час дьедип дьат. Калганчы тартыжу дьедип келип дьат; 2) Бистин' дьен'юбис бютти; 3) Албатынын' революционный санаазы кандый да дьерде ёзюп дьат; 4) Капиталисттер Советтин' Союзына дьаан тёгюндеп коптоп, дьамандап дьат; 5) Бис, мынын' алдында качанда болбогон кирези тартыжуны тын'ыдып алдыбыс; 6) Бис эн' дьаан социалистический индустрияны бюдюрп алдыбыс.

Эрмектин' ичинде баштачы ла айдылганынан' ёскё сёстёр — дьартачылар болор.

§ 8. Эрмек ичинде алдынан' турар болушчы сестёр.

Бойы алдынан' турар сестёр лө болушчы сестёрди бойы бойынан' башка бичиир учурлу. Кажы бир сёс юзе бичилип, учына чыкканын ла ёскё сёс башталып дьатканын билип турарына олардын' шююлтезин сананарга керек. Анчадала дьартап айдатаны ёрө айдылган колбоочылар ла алдынан' башка бичилер юзюктер болуп дьат. Олардын' ээжи-зи бу:

Ба, бе, бо, бё (на, не, но, нё) деген белюгештер суракту сестён' башка бичилер (*бар ба? дьок но? темир бе? сёек нё?*) Сен бичик кычырып билерин' бе? Сен кайдаар барып дьадын'?

Ёскё юзюктер кажы ла сестёрдөн' башка бичилип дьат.

Темдектезе: *Кижиде болзо, ан' да болзо, мал да болзо — ончозы эттю канду болуп дьат. Ишмекчи ле колкючиледьаткан крестьяндар социализм бюдюрин дьат. Совет орооны чылап хозяйствозын тын' кёдюрин турган бир де ороон дьок. Дьан'ыс бистин' ле ороондо ижи дьок дьюрер кижидьок. Бистин' ороондо кыраны тракторло сюрюп дьадылар, атла да сюрюп дьадылар. Неле кижидьок курсакту. Неле керекти бужулап иштеерге керек. Кажыла кижидьок дьеткенче иштеп, ижинен' кёрө алып дьат.*

18. *Задача.* Сестёрин бёлюп, бичип алаалдар.

1) Партизандар совет башкаруу учун дьуулашкандар;
2) Кандый да кижидьоннын' дьёёжёзи учун туружар учурлу;
3) Албаты кереги учун турган бистин' башчыларыбысты ёлтюрёге сананган троцкисттер ле зиновьевецтердин' дьыдын да дьок эдели;
4) Бойыбыстын' башчыларыбысты кёзибистин' чогу чылап коруулаарыбыс!

19. *Задача.* Бу куучынды бичип, баштачыларын, айдылгандарын эки столбик эди чыгара бичип алыгар. Ээчен'и сестёрин дёзе ючинчи столбикке бичигер.

Улу октябрьский кюндерде.

Смольныйда иш кайнап туру. Революциянын' башчылары востанияны баштап, тюндерди уйку дьок ёткюрип турдылар. Мылтыкту ишмекчилер городтын' кандыйла дьерлеринде кайралы дьок тартыжып турды. Ыраак дьерде пушкарлардын' табыштары угулуп турды. Каан башкаруузынын' чачтырган отрядтары мылтыктарын табыштырып, келип турдылар.

20. *Задача.* Бичип дьадала, эн' озо баштачыларын лалолорды дьартап турган сёстёрин катый чыгара бичип алыгар. Онын' кийнинде айдылганын ла оны дьартап турган сёстёринин' алдынан' чийю тартып салыгар.

СССР-да агаш сюрееп кёп ёзюп дьат. Агашту дьерлерде лесозаготовккалар ёдюп дьат. Анда агаш кезер бригадалар кыжына иштеп дьадылар. Анда ок агаш дьарар заводтор бюткен. Лесозаготовккада кёп бригадалар мёрёй ажыра иштеп дьадылар. Белетелген агаштарды суула агызып, дьуучындагы лесопромышленный центрлерге дьетирип дьат.

§ 9. Сёстин' юйези.

Качан бис айтканыбыста, кейди юзюктелдирип, чыгартынып дьадыбыс. Бис сёсти айдар тужунда, канчала катан юнибисти юзюктелтсебис, ол сёс анча ок бёлюнип барар. Андый бёлюктерин бис юйе деп айдып дьадыбыс:

Темдектегежин: *ту-ра деп сёстё эки тюн'ей; машина деп сёстё юч юйе.*

Анайдарда, юйе дегени дьан'ыс, эмезе кёп юндюлер. Юйе дьан'ыс та юндю табыштан', онон' до кёп юндю табыштан' бюдер. Дьан'ыс юндю табыштан' бюджетени, темдектегежин: у-дар-ник, о-ду.

Ойрот тилинде «й» ле «и» буква бар. Онын' «и» буквы юйени бюдюрер, «й» дезде юйе бюдюрип болбос. Темдектегежин: не-кей, не-кей-и.

Сёстёр бёлюктерден' бюдер. Ол бёлюктерди сёстин' юйези деп айдар.

Сёс дьан'ыс та юйеден' бюдер, эки де юйеден', онон' до кёп юйелерден' бюдер.

Сёстё канча юндю табыш болзо, анча ок юйе болор.

Дьолго батпаган сёсти юзюгинен' кёчюрер, дьан'ыс буквадан' бюткен юйени кёчюрбес те артыспас та учурлу.

Бир дьолды учына чыгара бичип барып дьадала, сёс дьолго батпай турган блозо, онын' кезигин база бир дьолго кёчюрүп салар. Дье бу керекте мындый немени билерге керек:

- 1) Сёсти юйелеринен' кёчюрер (ат-ту, кар-ма-гын).
- 2) «Й» буквадан' башталган юйени бёлюп кечюрерге дьарабас, ол дьолдо артып калар учурлу (кой-лу, кей-ден').

21. *Задача.* Бу куучынды бичигер. Бичип турар ту-жунда, кажыла дьолдо сёсти кёчюрерине келиштиригер.

Бистин' советский дьон социализмди тезёди, социалистический дьазалды бюдюрди, ёскёртип айтса, марксисттердин' адап турган, коммунизмнин' баштапкы, ол эмезе дьабыстагы фазазын' бюдюрүп алган. Онойткондо, эмди бисте коммунизмнин' баштапкы фазазы — социализм бюткен. (Узак ёйлю колчабыжу). Ончозына дьарт, коммунизмнин' бу фазазынын' тес ээжизи мындый: «Кажы ла кижиден' онын' кючинче алар, кажы ла кижиге онын' иштеген ижинен' кёрё берер». Бу бар немени, социализмнин' дьуулап алганын бистин' Конституция дьартап кёргюзер учурлу ба? Бу дьуулап алганды ол бойына тезёлгё эдинер учурлу ба?

Сёс дьоктон' андый болор учурлу. Сёс дьок айдар учуры бар, ненин' учун десе, СССР-да социализмди завоевать эдип бюдюрүп алганы болуп дьат.

И. В. Сталин „ССР Союзынын Конституциязынын' проекти керегинде докладынан“.

§ 10. Сёстин' тёзи ле кожултазы.

Кезик сестёр ёскё сестёрлө колболордо, ёскёлөнип кубула берет.

Темдектесе: *ат-аттан' ээр-ээрден'*. Аттын' ээрин ал. Кандый ла сёскё шююлте ёскёрүп кожулган бёлюгин кожулта деп айдып дьадыбыс. Кубулбас бёлюгин десе, сестин' тёзи деп айдып дьадыбыс. Кожулталар кожорьма ол тес сестен' бис дьан'ы сестёр бюдюрүп дьадыбыс. Сестин' тёзине канча-канча кожулталар кожулар.

Темдектежин. (*баш, бажым, баж-ым-нан*).

22. *Задача.* Бу төмөн берилип турган сестёрди адьяарып кёрюгер. Олордын' тэзи тюн'ей болордо, шюултелери кандый эмтир, тюн'ей бе, дыок па?

Баш Башкару
Башчы Башкарулу
Баштамы Баштапкы

Бичи Бичиктю
Бичик Бичиди
Бичикчи Бичиген.

23. *Задача.* Бу сестёрдин' кожултааларын кёргюзю аайынча бёлюп алыгар.

Кой-чы-лар.

Адучы, койондор, койончы, марганду, марганчы, дьорыкчы, чечек, чечектер, текелер, уйларга, уйларыбыс, айылыбыс, дьерибис, дьуртыбыс, турабыс, колхозым, колхозыбыс, машиналу, машинабыс, черюбис, нёкёри, нёкёрлёр, комсомолго, комсомолдорго.

Сестин' тэзине дыан'ыс та, эки де, онон' до кёп кожултаалар кожулар.

Темдектезе: *мал—мал-да, мал-да-ры-быс-та.*

24. *Задача.* Бу сестёрди адьяарып кёрюгер. Тёс сестин' ичинде юндю табыштары кандый?

Бозу	кижи
Бозуга	кижиге
Бозулу	кижилю
Бозуны	кижини

Ойрот сестин' тэзинде юндю табыжы кату болзо, онын' Кожултазындагы юндю табыжы базы кату болор.

Сестин' тэзинде юндю табыштары дьымыжак болзо, кожултазында юндю табыштары база дьымыжак болор.

25. *Задача.* Бу төмөн берилген сестёрди кёргюзю аайынча кожултазынан' чийю тартып айрыйла, кожултазынын' баштапкы буквазын кёрюгер. Ол букванын' алдына чийю тартып.

Темдектегер: *Кожон'-до-дым.*

Барган, койлор, берген, кайын'дар, кёргён, ёркёлёлр, кирген, дьорголор, кычырган, койондор, табылган, турган, аюлар, тын'ыган, тондор, дьарган, текелер, бичиген, темирлер.

Сестин' тэзи юндю буквага токтозо, ол эмезе юнгюр туюк-жа токтозо, кожултазы юнгюр туюктан' башталар.

Сестин' тэзи тунгак туюкка токтозо, кожултазы тунгак туюктан' башталар.

26. *Задача.* Куучынды кычырала, эн' озо кату юндю табышту кожулта кожулган тес сестёрди чыгара бичип алыгар. Онон' дымыжак юндю табышту сестёрин чыгара бичип алыгар.

„Скотовод“ деп колхозто стахановчылардын' дьууны.

Февральдын' каран'уй тюни болды. Колхозтын' конторынын' ичи суреен дьарык болды. Бюгюн февральдын' 3-чи числозында «Скотовод» деп колхозтын' качанда сананбаган дьууны ёдюп дьат. Колхозчылар ончозы дьуулды. Олор орондогы фабрик заводтон' кёрё, бойында стахановчылардын' кюнин ёткюретен эн' озочыл колхозтордын' бюдюрген керегин кёрюп дьат. Двакшы, двакшы! деген табыштар чыгыш турды.

Колхозчылар ончозы, колхозтордын' бюдюрген ижин дьардыш турды. Ол андый стахановчылардын' кюнин бойында ёткюрер деп, дьёп болуп турды.

Ол кюнди ёткюрер эдин дьёптёдилер. Ол ок дьуунда мастерскойды, онон' до ёскё иштерди бюдюрер планын тургусты. 5 бригада тезёдилёр. Стахановчылардын' кюнинин' ээжин тургустылар. Ол кюнди февраль айдын' 4-чи кюнинде ёткюрдилер. 2 неделенин' планын 1 кюнге бюдюрш салдылар.

27. *Задача.* Куучынды бичип алыгар. Эн' озо дьан'ыс кожулта кожулган сестёрди чыгара бичигер. Онон' эки кожулта кожулган сестёрди чыгара бичип алыгар. Сран'ай учында экиден' кёп кожулталу сестёрди чыгара бичигер.

Мергендючи—колхозчылардын' экинчи с'езди.

1935 дьылда февраль айдын' 11-чи кюнинде, Москвада мергендючи-колхозчылардын' Бастыра Союзтын' экинчи с'езди ачылган.

Бу дьуунга совет дьеринин' бастыра талаларындагы колхозный деревнелеринин' эн' артык бюдюн дьарым мун' улу-

стары келдилер. Ол делегаттар ончозы, бир юн-сагышла, колхозный крестьяндарынан коммунистический партияга ла онын улу башчызы нёкёр Сталинге бойларынын чындык болгонын билдирттилер.

Качан нёкёр Сталин президиумга кёрюнип келерде, ончозы бут бажына туруп чыкты, колчабунын табыжы дызырай берди. Ончозы «Бистин нёкёр Сталинибис эзендик болзын!»; «Бистин улу башчыбыс эзендик болзын!» деп кыйыгырдылар.

Социалистический дьаланнын мергендючилери сюрееи дьилбюлю бойынын колхоз дьадынынын уставын, дьурт-хозяйство артелинин дьозокту уставын шююжюп, дьёптёдилер.

§ 11. Эжерлю тунгак туюктар бойынын юнгюр эжерине солунары.

Ойрот букваларда эжерлю тунгактар бар: *n—б; к—г; с—з; ш—ж; т—д.*

Бу эжерлю тунгак туюктар сёстин тёзинин учында тургажын, онон ол сёскё юндю буквадан башталган кожулта кожулза, ол учындагы тунгак туюк бойынын юнгюр эжерине солуна берер.

Темдектегежин: *кас-казым; от-одым; бычак-бычагым.*

Онойдордо, бу ээжини дьастырбас керегинде, кандыйла сёсти угулуп ла турган аайынча бичиир керек.

28. *Задача.* Куучынды бичип алыгар. Онон эжерлю тунгак туюктарынын алдына чийю тартып темдектегер.

Мал ижинде стахановчи болорыбыс.

Бис Ойрот-Туринский аймакта, Карагуш дьурт-советте дьаткан, «2-чи бешдылдык» деп колхозтын члендери, мал азыраар бригадада иштеп дьадыбыс. Бу кюн бис, обкомнын стахановчыларга бичиген письмозын шююштибис. Бис 1 уйдан 30 центнер сют саап аларынын тартыжууна кожо кирип дьадыбыс.

«Мен, 1935 дь. бир уйдан, 20 ц. 100 литр сют саап алып туратам. 1936 дьылда дезде, уй тоозынан 30 ц. сют саап ала-

рына буучаныш дьадым» деп, мергендючи колхозчы юй кижин айтты.

29. *Задача.* Бу эрмектерди бичигер. Сёстин' ортозына точкалардын' ордына «п» ла «б»-нын' бирюзин тургузыгар.

Мен аш урарга ка... алдым. Ол ка... ыма ашты толтыра урала, абрага салып алдым. Ус ёдюк кёктёөр ке... дьазады, ке... ин дьазап алала ёдюк кёктёди. Мал кырда отоп дьат. Менин' адым ото... оды. Кыраны одоп турарга керек. Одо... огон кыранын' ажы чёпкё бастыртып турар. Сен нени та... тын' ? Дьок неме та... ылбады.

30. *Задача.* База андый ок иш. Дьан'ыс ла эжерлю туюктары «к» ла «г» болор.

Мен балык тудуп ал... ам. Ол балы... ымды быжырын дьи... енибис... Улаган ан'ду' балы... ту дьер. Онын' балы... ы семис: Аспа... тын' бюри тө... юлди. Дьыштын' аспа... ы кёп. Айма...та дьуун болды. Кёк-Суу айма...ында аш дьакшы бютти.

31. *Задача.* База андый ок иш. Дьан'ыс эжерлю туюктары «т» ла «д» болор.

Атту дьурер черю, а... ын сюрееп кичееп дьат. Колхозчылар дьуун этти. Дьуунын э... ип алала, таркады. Айылдар ончозы от... орын ёчюрди. Дьан'ыс ла айыл о... ын ёчюрбе...и.

32. *Задача.* База андый ок иш. Дьан'ыс эжерлю туюктары «с» ла «з» болор.

Мен бё... төр садып алдым. Ол бё... имнен' кийим кёктёёрим. Тыт агаш ко... ту болотон. Оттын' ко... ы сюрееп кызу.

То... кайын' агашта бюджет.

Кайын'нын' то... ынан' тегёт агызат. Камыш са... та бюдоп дьат. Дьыштын' са... ы дьиткек.

33. *Задача.* База андый ок иш. Дьан'ыс эжерлю туюктары «ш» ла «ж» болор.

Аштар бышты. Колхоз а... ын кезе берди. Бу дьыл а... тардын' туюжуми дьакшы болор. Кузукты мё... төрдён' алып дьат. Дьыштын' мё... и кою. Бистин' дьерде калаш садар магазин бар. Анда дьюзюн-дьуюр эдиц быжырган кала... тар бар. Ол магазине каа-дьаа арыштын' да кала... ы келип ту-

рат. Андрей ёбёгён озо кош тартатан. Ол ко... ын Чаргы-Оозынан' Кош-Агашка дьетиретен. Озо дьол коомой ту... унда, ко... ты тартарга кюч болгон.

Сёстин' тёзинин' учында эжерлю тунгак туюктар турза, ошон' кожулып турган кожултазы юндю буквадан' башталза, — «т» тунгак «д» боло берер, «п» — тунгак «б» боло берер.

с — з боло берер.

ш — ж боло берер.

к — г боло берер.

§ 12. Сёстин' согултазы.

Сёсти бис айтканыбыста, онын' бир юйезин тын' айдып дьадыбыс. Ол бёлюгинде согулта туюп турган юйези болор. Ёскё юйелерине согулта туюшей турганы болор. Темдектегежин: Барып малта экел. Ойто малталу келерин,. Баштапкызында согултаны «та» деп юйезинде эткенибис. Экинчинде десе, согултаны «лу» деп юйезинде эттибис. Сёстин' согултазынын' темдеги. Дье бистин' ойрот тилинде сёстин' согултазы кёп дьанында сёстин' учындагы юйезинде болуп дьат. Орус тилинен' кирген сёстёрдё, согултазы ылгазы дьок, кажы да юйезинде турар учурлу.

Темдектегежин: *Трактор, пальто*.

34. *Задача.* Бу сёстёрди бичип алала, согулта туюп турган юйелеринин' юстине чийю тартып темдектегер.

Кыра	Колхоз	Тайга	Кёмюр	Соок	Тепсен'
Карга	Аю	Кырлар	Чалгы	Изю	Богочы
Эчки	Бёрю	Суу	Дьылан	Кайын'	Богочыда'
Юкю	Сибирьде	Кадьу	Дьюстюк	Чёлдё	Кырга

35. *Задача.* База 34-чи №-дегидий ок иш.

Печка	Газета	Завод	Трактор
Машина	Колхоз	Фабрика	Коммуна
Книга	Пионер	Ясли	Партизан

Ойрот тилинде сёстин' согультазы сёстин' калганчы юйезинде болор. Дье, каа-дьаа, ошон' ёскё дё юйезиндё болор.

Ойрот тилине интернациональный ла орус тилден' кирген сёстёрдин' согултазы ылгазы дьок, сёстин' кажы да юйезинде турза, турар: Колхоз, столовая, газета, печка, книга.

Тан, тон, тен база тан, тон, тен деп кожулту сөстөрдүн согултазы.

36. Задача. Бу берилген сөстөрдү ол аайынча бичип ала-ла, согулта туюуп турган үйелеринин юстине согултанын темдегин тургузыгар.

Отуратан

Отуратаныбыс

Келетен

Келетенибис

Ан'дайтан

Ан'дайтаныбыс

Уюктайтан

Уюктайтаныбыс

Там, тем, том, төм база тан, тон, төн, деп үйелю сөстөрдүн, согултазы качанда бу үйелерден' озо турар учурлу (баратан баратаныбыс).

37. Задача. Эрмектерди бичигер. Сөстин' ортозында точкалардын' ордына керектү букваларын тургузыгар. Онон' өрө айдылган үйелердин' алдына чийю тартып темдектегер. Ол ок сөстөрдүн' согулта туюуп турган юндю табыштарынын' юстине согулта темдек тартып темдектеп салыгар.

Бис бюгюн кырага юрен апарганыбыс, Аш чача-ан машиналарды бригада белетеп дьат. Кыра сюре-ен бригада, кыразын сюрюп божотты. Бистин' дьерде дьаскыда куш көп боло-он. Бистин' суу дьаскыда суреен кире-ен. Мен аэропланга отуруп уча-ан болзом деп, бир кижиге айдып турды.

§ 13. Чөйе айдылар юндю табыштар.

Бис сөстөрдү айдарыбыста, кажы бир сөстөрдүн' юндю буквазы узада айдылып дьат. Андый сөсти бичигенде эки тюн'ей юндю буква тургузып, бичиир керек.

Темдектегежин: *тоо, уул.* Онойып узада чөйли айдылар букваны эки буквага коштой тургузып бичибес болзо, ол сөстин' учуры сран'ай өскөлөнө берер.

Темдектезе: *дьан — дьяан.* Баштапкы сөс айылга дьанзын деп дьякып дьат. Экинчи сөс дезде, дьяанын айдып дьат.

38. Задача. Бу баштапкы столбикте берилип турган сөстөрдү кычырып, онон' одоштой экинчи столбикте берилип турган сөстөрлө тен'дештирип учурын айдып беригер.

кол-коол

эр-ээр

юр-ююр

39. *Задача.* Эрмектерди бичип, эки коштой турган юндю табышту сестёрди чыгара бичип алыгар.

Дьаскыда.

Соок кыш ётти. Тюн там кыскарды. Тюш узады. Кюнний чогына кар кайылып турды. Кардын суузы анда-мында шыркырап, ёзёк тёмён агып туююп турды. Дьелечи дьедии келди, анда-мында конуп дьурди. Кара таан база дьедии келген, ююр-ююрле ары-бери учкулап дьюрю. Ооқ балдар кышкыда турадан чыкпайтан, эмди дьас келерде, туююне ле тышкары ойноп дьюргюле ди.

Ёлён ди, ашты юреп турар курттарды дьийтен баарчык база келген.

Дье адалгыш сестёр дьан'ыс та тёзёгёлю, эки де тёзёгёлю болор. Дьан'ыс тёзёгёлю адалгыш дьан'ыс ла предметти адаган сестин' тёзёгёзинен' бюдоп дьат.

Темдектезе: *ат, город, кижн, книга, Москва, дьалгын.*

Эки тёзёгёлю адалгыш эки предметтин' адынан' дьан'ыс неменин' адын адап салганы болуп дьат.

Темдектезе: *Кош-Агаш, дьоонмойын, бююн.*

Бу мындый эки тёзёгёлю адалгыштардын' кезиги ортозынан' бёлюнтизи дьок дьаба бичилер. Кезик адалгыштар дезе дефис ажыра бичилип турар.

Эки тёзёгёлю адалгыштарды дьаба бичиирин ле дефис ажыра бичиирин мынайда ылгаштырып аларына дьараар:

1. Эки тёзёгёлю адалгыштын' согултазы кажы бир тёзёгёзинин' бирюзине ле туюсе, оны дьаба бичиир.

Темдектезе: *дьарганат, бешдъылдык, борон'от, дьоонмойын.*

2. Эки тёзёгёлю адалгыштын' тёзёгёлёринде экилезинде согулта бар болзо, дефис ажыра бичиир.

Темдектезе: *Кош-Агаш, Кан-Оозы: Алтын-Кёл. Ойрот-Тура.* —

§ 14. Адалгыш.

Адалгыштардын' учуры, олардын' кубулары, эрмектин' ичинде олардын' учуры.

Адалгыштар предметти кестеп дьат. Предмет деп айдын турганыбыс, «бу кем?» эмезе «бу не?» деп сурак тургускадый сес болуп дьат. Андый суракты мындый сестерге тургузатаныбыс: Тудунар кабынар немеден' — серп-маска, тура; тынду немелерден' — кижиги, ат, мёркют; природадан' — кош, кюкюрт, дьалгын, солон'ы; дьон ортозында болгонынан' — революция, туймен; ич дьанында болгонынан' — сюгюниш, комыдал, коркуш.

Адалгыш сес эрмектин' ичинде баштачы да болуп турар.

Темдектезе: *Куш учуп дьат.*

Темдектезе: *Мёркют-учар куш.*

Темдектезе: *Мёркют-учар куш.*

Кажы-ла адалгыш сес, кажы-ла башка шююлтелю сеске кожулганда, ого кожулта кожулып, ёскёлөнип турар учурлу. Олор, башка-башка эрмектерде, башка кожулталу болор учурлу:

1. *Мал отоп дьат.*
2. *Сен малдын' азыралын белетедин' бе?*
3. *Мен малга ёлөн' бердим.*
4. *Ол малды мен азыраарым.*
5. *Бистин' молда дьакшы аттар бар.*
6. *Кижиги малдан' кеп туза алып дьат.*

Адалгыштардын' ёскёлөнөрүн бис олордын' кубулып турганы деп айдып дьадыбыс. Адалгышты кубултып кожулган бёлюгин кожултазы деп айдып дьадыбыс.

«Кем?» деп сурак ойрот тилинде дьан'ыс ла кижиги керегинде куучын болзо, турар учурлу. «Не?» деген сурак дезе, кижиден' ле башка предметтерди куучындап турган тужунда' турар учурлу.

Темдектегежин: (*Бу кем? — сыйным: бу не—ат, серп*).

§ 15. Адалгыштардан' учуры, ёскёлөнип бюктен адылгаштар.

Ойрот тилинде адалгыш сестерге кожулталар кожулары ажыра. стран'ай ёске адалгыш сес бюде беретени бар болуп

дъат. Ол андый адылгыштар, адалгыш бюдюрер кожулталар учуры аайынча эки бёлюнип дъат. Олордын' бёлюнери мындый болор:

1. Кандый бир предметти эркеледип кичинектедип айтканы. Дье бу баштапкы бёлюк бойы алдынан' юч группага бёлюнип дъат.

2. Кандый бир предметти онын' ижи аайынча, производстводо турганы аайынча айдары.

а) Эркеледип айткан адалгыштардын' баштапкы группа кожулталары мындый болор: юндю табышка токтогон адалгыштарга; *чак, чок, чек, чек* деп кожултар кожулар.

Темдектеежин: *балачак, тобогочок, теречек, ёркё-чёк.*

Туюк табышка токтогон адалгыштарга *ычак, ичек* деп кожулталар кожулар.

Темдектеезе: *карычак, колычак, ээричек, кёличек.*

б) Эркеледип айткан адалгыштардын' экинчи группа кожулталары мындый болор:

Адалгыштардын' тёзинде юндю табыштары кату бололо. Недеген туюк табышка токтогон болзо, эркеледип айткан кожулталары *ак, ок* болор.

Темдектеезе: *алаканак, кулунак.*

Адалгыштын' тёзиндеги юндю табыжы-дымыжак болзо, эркеледип айткан кожулталары *ек, ёк* болор.

Темдектеезе: *эрленек, ёбёгёнёк.*

Адъару: бу айтканына кожулта кожулып турган адалгыштар дьан'ыс юннен' бюдюп турган болзо, келишпейтен. Олор баштапкы группа аайынча баратан.

Темдектеезе: *тенычак, канычак, кюничек.*

в) Эркеледип айткан адалгыштардын' ючинчи группа улантылары мындый болор:

Адалгыштардын' юндю табыжы кату бололо, *к* туюкка токтогон болзо, эркеледип айткан кожулталары *аши, оши,* болор.

Темдектезе: *отык — отыгаш, томонок — томоногош.*

Адалгыштын' юндю табыты дьымыжак болзо, эркеледиц айткан кожулталары *еш, ёш* болор.

Темдектезе: *бёрюк — бёрюгеш, кёнёк кёнёгёш.*

А дь а р у: Дье *к* тунгак туюктын' дьарт *г* деп эжер туюк бар керегинде, кожултазы юндю табыштан' башталып турган керегинде, тунгак бойыннын' дьарт *г* эжерине кёчө берер учурлу.

Производство, эмезе кандый бир иште турган аайынча адалгыштан' адалгыш бюдюретен кожулталар *чы, чи*, болор.

Темдектезе: *Малчы, колхозчы дьорыкчы, юредючи, ишмекчи.*

Онон' ёскё адалгыштар дьакылта кеберлю глаголдордон' бюдер. Дьакылта кеберлю глаголдордон' адалгыш бюдер кожултары мындый болор.

у, ю—сат-саду юрет-юредю.

к—элге-элгек, тара-тарак,

ш,—дьат-дьядыш ийр-ийриш.

Кыш, кюш, киш—арт-арткыш, ёт-ёткюш,

теп-тепкиш.

Л—дьырга-дьяргал, чыда-чыдал.

Лан'—кыста-кысталан'.

юм, им—ёл-ёлюм, кий-кийим.

Кын, кюн, кин, кач-качын, тюрт-тюрткюн,

эс-эскин.

40. *Задача.* Бу адалгыштардан' кёргюзю аайынча эркеледиц, кичинектедиц айткан адалгыштар бюдюригер.

а) Чак деген кожулталу;

к ё р г ю з ю: бала-чак.

б) Ычак, ичек деген кожулталу;

к ё р г ю з ю: кёзи-чек, кёл-ичек, кол-ычак.

в) Аш, еш деген кожулталу;

к ё р г ю з ю: кючюг-еш, кажыг-аш.

г) Ак, ек деген кожулталу.

к ё р г ю з ю: кунан-ок.

Эркеледиц кичинектедетен сёстёри: тобого, дьака эчки, тюлкю, киске, ёркё, суу, баш, кол, бёрю, кеме, юкю, кыр, кыра, малта, дьар, дьалгын, тискин, кускун, сан'ыскан, койон,

алтын, аяк, агаш, таяк, куртюк, мылтык, дыастык, кузук, тежик балык.

41. *Задача.* Кёчюрп бичиирде дьетире бичилбеген сёстёрдин' кожулталарын бичип алыгар.

Ан'... кижиди мылтык алды. Кой... уул кой айдап кырга чыкты. Мал... кижиди мал айдап келди... Эл... кижиди бичик дьеттирди.

Юредю... балдар юредип дьат.

Меке... кижиге улусатр бютпейтен.

§ 16. Ёс атту адылгыштар ла нарицательный атту адылгыштар.

Адылгыштар ёс атту, база нарицательный атту болор. Ёс аттын' берилип турган учуры кандый дегежин, бир тюней предметтерди ёс ат ажыра ылгашырага керектю болуп дьат.

Тем дектезе: Москва, Нева, Ойрот-Тура, Украина, Петр, Григорий, Анна, Пана, Наричесательный атту адалгыштардын' ады дезе, бир тюней тоозы кёп предметтерге берип дьат, оларды ёс ады ажыра ылган дыадыбыс.

Тем дектезе: (город, суу, кыр, тала, эр, юй). Ёс, ат болуп турган адалгыштар дыаан буквадан' башталып бичилер учурлу.

42. *Задача.* Ёс аттарды чыгара бичип алыгар. Бичиирде, кёргюзю аайынча ол не болуп турганын дыартагар.

Москва—город.

Франция, Иртыш, Сибирь, Африка, Ока, Ялта, талай, Нью-Йорк, Александр Сергеевич Пушкин, Максим Горький.

43. *Задача.* Бу куучынды кычырып, ат сёстёрди чыгара бичип алыгар.

Бистин' деревне.

Бистин' дыаткан деревнебистин' ады Анос болуп дьат. Бистин' деревненин' ичинче Анос деп кичинек ёзёк суу агып, Кадынга кирип дьат. Деревненин' юсти дыанында Кадын, ол дыанында Куюм деп суу тюшкен. Ол базала Кадынга кирип дьат. Куюм ёрё Куюм деп деревне бар. Бистин' деревненин' ёрёги дыанында Кадынга Аюлу деп ёзёк тюшкен. Онын' оозында Аюлу деп деревне туру. Аюлунын' одожында Кадын, ол дыанында Эликмонар деп деревне туру. Анда бистин' Эликманарский аймагыбыс.

§ 17. Көп тоолу адалгыштар.

Адалгыштар дьан'ыс та тоолу болор, көп тө тоолу бологучурлу.

Темдектегежин: *комсомол—комсомолдор; машина—машиналар; тура — туралар; отургыш — отургыштар.*

Дьан'ыс тоолу адалгыштарды көп тоолу эдип айтканда, оларго көп тоонун' кожулталары кожулып дьат.

44. Задача. Бу берип дьаткан төрт столбиктерде сестёрди бичип, көп тоолу кожулталарын алдынан' чийю тартып темдектейле, ол сестёрдин' төзи кандый буквага токтогон, оларго кандый кожулталар кожулган, айдып беригер.

Туралар	кырлар	аттар	малдар
кирелер	дьерлер	эттер	кедендер
бөкөлөр	кюрлер?	ёттөр	төн'дөр
тобоголор	торлолор	оттор	тондор.

Юндю буквага ла «р» «ла» «и» буквага токтогон дьан'ыс тоолу адалгыштар көп тоолуга көчкөндө, кожулар көп тоонун' кожулталары лар, лор, лөр, лер, болор.

Тунгак туюкка токтогон адалгыштардын' көп тоолу кожулталары; дар. дор, дер, дөр, болор.

45 Задача. Бу берип турган дьан'ыс тоолу адалгыштарды, көп тоолу эдип кубылтыгар.

Дьер, город, тала, мал, кой, амбар, тюн, тюш, дьыл, ай, кюн, дьылдыс, одын, агаш, метр, кулак, баш, кёл, көжөгө, көзнөк.

46. Задача. Бу куучынды кычырып, эн' озо көп тоолу эрмектерин бичип, онон' дьан'ыс тоолузын бичип алыгар.

Уй төрөп дьат. Уйлар төрөп дьадылар. Эмди өркө ичегенине кирип дьатты. Эмди ончо өркөлөр ичегендерине кирип дьадылар. Кара кулун дьаандай берди. Ёскө кулундар база дьаандай бердилер. Бистин' ёбөгөн бичикке юренип дьат. Колхозто ончо ёбөгөндөр бичикке юренип дьадылар. Бу эмеген бичикке юренип дьат. Бир койон кыр өрө ман'тады. Ёскө койондор анар ок ман'таштылар. Кой ёлөн' дьиин дьат. Койлор ёлөн' дьиин дьат. Эчки суу ичерге барды. Эчкилер суу ичерге баргыладылар.

§ 18. Адалгыштардын' кубулары керегенде айтканы.

Кандый ла адалгыштарды эрмекке кийдирип айтканы-быста, ол адалгыш сёс эрмектин' шююлтези аайынча ого кожулта кожулып кубулып турар. Адылгышты онойыш кубултып кожулган кожулталарды. кубулткыштардын' кожулталары деп айдып дьадыбыс. Адылгыштарды кубултып турган кубулткыштардын' бастыра тоозы алты:

Кубулткыштардын' ады	Сурактары	Адилгыштардын' кубулары
1. Тёс ады	(Бу)—не?	кол кем? кижиге
2. Энчилечи	(Бу)—ненин?	колдын' кемнин'? кижинин'
3. Беречи	(Мыны)—неге?	колго кемге? кижиге
4. Кёстёчи	(Кёрдим)—нени?	колды кемди? кижини
5. Дьерлечи	(Бар)—неде?	колдо кемде? кижиде
6. Чыгытту	(Алдын')—неден'	колдон' кемнен' кижиден'

Баштачы сёс качанда төс ады кубулткышта турар учурлу. Дье адалгыш эчен'и сёс болуп турган болзо, ёскё кубулткыштардын' кожултазын алынар учурлу.

Темдектегежин: *Мен малды эжелдим. (Кёстёчи кубулткышта).*

47. *Задача.* Бу адалгыштарды кубулткыштарга кубултыгар.

Дьас, дьер, стол, тура, мылтык, кыш, книга.

48. *Задача.* Эрмектерге бёлюп кёчюрип бичип алыгар. Кажызы баштачы, кажызы айдылганы айдып беригер. Адалгыштардын' юстине кубулткыжын дьан'ыс буквала темдектегер.

Москванын' метрополитени.

Москванын' метрополитени кыска ёйгё бюдюп калган. Бу социалистический строителъствонын' дьаан дьен'юзи болуп

дъат. Москванын' партийный организациязы, нёкёр Сталинге ле онын' эн', артык нёкёри Л. М. Кагановичке баштадыш, телекей юстине дьаан билдирюлю дьен'ю эттилер.

Ёскё талалардан' келген улус Москванын' метрополитени телекей юстинде эн' дьаан метрополитен деп айдыш дьат.

Сроительдердин' ортозында дьажы дьаанаган ишмекчилер ле, дьаш уулдар ла кыстар бар болгон. Ол дьаш ёскюрим Москва заводторынын' комсомолдоры болгон. Олор советский метрополитенин бюдюрин салдылар.

Улусты, мал—кунты, телекейдин' неле кёрюнерин, албаты ортозында болгон не ле немени предметтер деп айдар. Предметтерди адаган сёстёрди—адалгыш деп айдыр. Эрмек-адалгыштардын' сурагы «кем?, не?» деп болзо, олор адалгыш болор, ёскё сурактарга каруун берген болзо, ол сёстёр эрмектин' дьартачы сёстёри болор.

Адалгыштардын' учындагы токтоп турган буквалары аайынча, бастыра адалгыштарды кубулкыштарга кубултарына, юч дьолго бёлюп дьат.

Баштапкы дьол кубуларына юнгюр туюкка токтогон адалгыштар киретен. Дье бу баштапкы дьолло кубулар адалгыштар кубуларда, бойлары алдынан' база эки бёлюкке бёлюнип дьат:

а) *й, л, р* туюкка токтогоны;

б) *м, н, н'* туюкка токтогоны.

Онон' ёскё кёп тоолу адалгыштар база баштапкы дьолло кубулар.

Экинчи дьолло кубуларына — тунгак туюка токтогон адалгыштар кирер.

§ 19. Баштапкы дьолло кубулар адалгыштардын' кубулары.

а) *й, л, р* юнгюр туюкка токтогоны:

Кубылткыштары:

Кату юндю табышту адылгыш.

Дьымыжак юндю табышту адалгыш.

Т. не?	кой	мал	кур	кей	кёя
Э. н нин'?	ко дын'	мадын	курдын''	кейдин'	кёлдин'
Б. неге?	койго	малга	курга	кейге	кёлге
К. нени?	койды	малты	курты	кейди	кёлди
Дь. Нед:	койдо	малда	курда	кейде	кёлде
Ч. Неден'?	койдон'	малдан'	курдан'	кейден'	кёлден'

б) м, н, н' юнгюр туюкка токтогону:

Т. не?	ком	тон	таан	дьем	тёнё	килин'
Э. ненин'?	комнын'	тоннын'	тааннын'	дьемнин	тёнённий'	килин'нин'
Б. неге?	комго	тонго	таанга	дьемге	тёнёнгё	килин'ге
К. вени?	коды	тонды	таанды	дьемди	тёнёнди	килин'ди
Дъ неде?	комдо	тондо	таанда	дьмде	тёнёндё	килин'де
Ч. неде'?	комнон'	тоннон'	таанны'	дьемнен'	тёнённён'	килин'нен'

— М, н, н' буквага токтогон дьан'ыс тооло кубулар адалгыштардын' кожулталары энчилечи кубулткышта дын', дин' ордына Н буквадан' башталып, нын', нин' боло берер. Чыгытту кубулткышта дезе, дан' ден' ордына —нан', нен' боло берер.

Бу адалгыштардын' юндю буквазы «о» эмезе «ё» болзо, беречи, дьерлечи, чыгытту кубулткыштардын' кожултазында юндю табыштары базала «о» эмезе «ё» болор.

49. *Задача.* Бу эрмектерде точкалардын' ордына кубулкыштын' керектю кожулталарын кожуп, бичип алыгар.

Бистин' совхозко комбайн келди. Комбайн... озо угуп ла дьургем, кёслё кёрбёдим. Бис комбайын... дьяан машина качан да кёрбёгёнис. Бис комбайн... дьуук бастыбыс. Комбайн... кижин' башкарып дьат. Комбайн... колбоп салган, аш кезер, аш согор машиналар бар туру. Комбайн бойыла ашты кезип, согуп, эскиндеп, капка уруп турган машина болуп дьат.

50. *Задача.* База андый ок иш.

Бистин' дьерде дьяан кыр бар. Мен ол кыр... чыгып дьургем. Ол кыр... кырына дьетире кайтсада төрт километр болор. Кыр... кырлап базып дьургем. Ол кыр... дьюзюн-дьуюран'дар бар.

51. *Задача.* Бу берилип турган куучынды кычырала, кубулткыш кожултазы кожулган баштапкы дьолло кубулар дьян'ыс тоолу ла кёп тоолу адалгыштарды кожулталарыла катый столбиктей чыгара бичип алала, одожына кубулткыжынын' адын бичигер.

«Конституционный комиссия, Конституциянын' проектинде кёргюскедий 1924 дьылдан' 1936 дьылга дьетире СССР-дын' дьуюминде кандый кубулталар болгон? Бу кубулталардын' учуры неде? 1924 дьылда бисте не бар болгон?»

Бу НЭП-тын' баштапкы тужы болгон, качан советский дьан' капитализмге бир кезек дьайым берип, ол ок тужунда социализмди бастыра кючиле дьылдыра кендюктирип, капитализм ле социализмнин' эки системазынын' мёрёи дьарыжында, социалистический система капитализмди дьен'ерин тёзёп, иженип билип турган. Задачанын' учуры мындый болгон, бу мёрёйдин' дьарышта социализмнин' позициязын тын'ыдып, капиталистический элементтерди дьоголторына дьедип, албаты хозяйство до тёс система болуп турган социалистический система учына дьетиере дьен'зин деп, эдер керек блгоон.

Ол тужунда бистин' промышленность он'ду да бюдюлю эмес болгон, анчадала уур промышленность, чын, ол эмештен' ордына кирип, кёдюрилип келеткен, дье андый да болзо, бойынын' продукциязын дьуу алдындагы тужундагызына дьетирбеген. Ол тужунда бистин' промышленностьто социалистический сектордын' юлюзи 80 процентке дьуук болгон. Дье андый да болзо, промышленностьто капитализмнин' секторы бойынын' колында тудунганы 20 проценттен' ас эмес болгон».

И. В. Сталин „ССР Союзынын' конституциязынын' проекти керегинде докладынан'

§ 20. Экинчи дьолло кубулар адалгыштардын' кубулары.

Кубулткыштары	Кату юндю табышту адалгыштар	Дьымыжак юндю табышту адалгыштар
Т. не?	ат кас	Чечек кёс
Э. ненин'	аттын' кастын'	чечектин' кёстин'
Б. неге?	атка каска	чечекке кёскё
К. нени?	атты касты	чечекти кёсти
Дь. неде?	атта каста	чечекте кёстё
Ч. неден'?	аттан' кастан'	чечектен' кёстён'

52. *Задача.* Бу берилип турган адалгыштарды, эн' озо кату юндюлерин кубултыгар. Ошон' дьымыжак юндю адалгыштарын кубултыгар.

Баш, бут, от, кереп, карандаш, кайырчак, ёт, ирик.

53. *Задача.* Бу эрмектерде «Тартык» деп кижинин адына кожулталарын бойыгар тургузып бичигер.

Тартык ооруп дьат. Тартык... бажы оорыйт. Тартык... больницага апарды. Доктор Тартык... эм берди. Тартык... оорузун доктор дьасты. Эмди Тартык... оору дьок. Колхозчыларда Тартык... кичемкей кижилер база бар.

54. *Задача.* Бу эрмектерде «Дьюстюк» деп адалгышка кубулткыш кожулталарын бойыгар кожуп бичигер. Беречи кубулткыштын кожултазы кожулган адалгышта ненин учун экилене бергенин айдып бериге.

Дьюстюк... колхозко кирди. Эмди Дьюстюк... дьадыны дьаранды. Озо Дьюстюк... дьадарга кюч болгон. Бай—кулактар Дьюстюк... кючин дьиип туратан. Онын учун Дьюстюк... чыдал дьок болгон. Колхозко Дьюстюк... ёскё кёп дьоктулар кирди. Бай—кулактарга кючин дьидиргендер колхозко бирикти. Эмди дьадыны аргалу болды.

55. *Задача.* Эмди бу «тыт» деп адалгышка кубулткыш кожулталарын кожуп бичигер. Онон энчилечи, жёстёчи, дьерлечи ле чыгытту кубулткыштарда т ненин учун экилене бергенин дьартап айдыгар.

Тыт бек агаш. Тыт... сан'ызы промышленностько кириш дьат. Тыт... чобыразыла тере дубтаар. Кезик улус бийик тыт... чыга берет. Тыт... чеберлеерге керек, онон дьаан туза бар. Бистин дьерде тураны кёбизин тыт... эдиш дьат. Тыт... мешке болор, оны база дьууп дьат.

Тунгак туюкка токтогон адалгыштар экинчи дьолло кубулып дьат.

Тунгак туюкка токтогон адалгыштардын юндю буквазы «о» эмезе «ё» болзо, дьууктадачы, дьерлечи, чыгытту кубулткыштарда ол ло юндюлер болор.

§ 21. Ючинчи дьолло кубулар адалгыштардын кубулары.

Ючинчи дьолло кубулар дьан'ыс тоолу адалгыштардын кубулар ээжизин адьаарып кёрюп алыгар.

Кубулткыштар. Сурактар		Кату юндю адалгыш	Дымыжак юндю адалгыш
Тёс.	не?	Кыра	Юкю
Энчи	ненин?	кыранын	юкюнин
Бер.	неге?	кырага	юкюге
Кёст.	нени?	кыраны	юкюни
Дьерл.	неде?	кырада	юкюде
Чыг.	неден?	кырадан	юкюдем

Юндю буквага токтогон адалгыштар ючинчи дьолло кубулып дьат. Ненин' учун дезе, энчи кубулткышта кожултазы «нын», «нин'», кёстёчи кубулткышта «ны, ни» болуп дьат. Ёскё кожулталары баштапкы дьолло кубулар адалгыштардын' кожултазын алынып дьат.

56. Задача. Бу куучынды бичип, «Чиби» деп сёстин' юстине, эрмектин' шююлтези аайынча кубулткыштын' баш букваларын тургузыгар.

Бистин' дьерде чиби де агаш бар. Чиби... бюри кыжыла жёк турат. Чиби... тутагы дьок ёзюп турарына чыкту дьер дьакшы. Чиби... малтала томурза, бачым томурылбас, дьанчарылып турат. Чиби... скишидар эдер сан'ыс алып дьат. Чиби... чобыразын сойып салбаза, онын' чирин'кейи сюресен.

57. Задача. Бу адалгыштарды кубулткыштарга кубултыгар.

Тура, кеме, тере, теке, толоно, кобы, кижиде, бёрю.

Билгенин ченеер контрольный иш.

58. Задача. Бу куучынды кычырып, кубулткыштын' кожултазы кожулган адалгыштарды чыгара бичип алала, юстине кубулткыштын' баш буквазын тургузыгар.

Майдын' баштапкы кюнин байрамдаарга бичиктер, ёюн' сайын тюнде, чедендерге дьапшырып койгон турат. Бир катап полициянын' эжигине де дьапшырган турды, фабрикаларда дезе, сран'ай толтыра болгон. Эртен тура полицейскийлер, адылган—сайлаган чеденедрге дьапшырып койгон ёндю чаазындарды дьуугылап дьурет, андый чаазындар

дезе, ороомго катап ла дьайылыш, ары-бери ёткён улустын' будына оролыжыш дьюрер болды. Городтон' ёнёттийин бедиречилер ийип турган, олар ороомго туруп алып, ары-бери ёткён ишмекчилерди адьыктап, кёргюлёп дьургилейт. Полициянын' эш неме таап болбой турганына, улус ончозыла суюнюп турган, дьаан дьашту ишмекчилер бойы-бойлорына айдыжып каткырыжат:

— Кёрзён' кюлюктердин' кылыгын, а—а?

Ол кычырунын' керегинде, онын' аайын шююжерге, улус кайда ла дьуулужатан болгон. Ол дьаш ишмекчилерге солун табыш экелген учурлузы дьарт болгон. Бир дьанынан' полиция эш неме тудуп болбогонына кородоп турганы солун экинчи дьанынан' — эмеш ёкпё дьурек кёдюрилип, неге деиженип турар, ючинчи дьанынан' — ишмекчилер кёп дьаны болуп, бойлорынын' кючин билингенине суюнген.

Павел ле Андрей, тюнде уюктабайтан, айылына тан' дьарып турарда, арыган чылаган келгилейтен. Олар агашту дьерге барып дьуун эдип туратанын, энези билетен болгон: база тюнде, атту полиция слободаны (деревнени) эбиреде дьортыш каруулдайтан, ишмекчилерди тудуп, тинтип, дьуулгандарын тоскурып туратан, кажы улусты арестовать эдетен болгон. Уулын да Андрейди де полициялар кажыла бир тюнде тудар деп, база сананыш дьуретен, карын, оларды кайшай тудала отургызып койзо, амыр болор: тюбек, дьарамастан' кыйыжып калар деп шююнетен болгон.

М. Горький, „Энези“.

59. *Задача.* Бу куучынды кычырыгар. Онон' эн' озо кубулткыш кожулта кожулган, баштапкы дьолло кубулар адалгыштары чыгара бичип алыгар, онын' кийининде экинчи дьолло кубулар адалгыштары чыгара бичигер. Учунда ючинчи дьолло кубулар адалгыштары чыгара бичийле, кубулткыштары айдыгар.

Бистин' совет дьерибисте фабрик-заводтор дьылдын' дьылга кёптёп дьат. Колхозтор ло совхозтор дезе, там латын'ып дьат. Колхозтор ло совхозтордын' тракторлары, дьюзюн-дьуюр машиналары там ла кёптёп дьат.

Бистин' колхоз мал азырап иштеп дьат. Бистин' колхоз малдын' тоозын кёптёдёргё кичееп дьат. Дьайгыда ёлён'ди малга дьеткил эдерге кичееп дьат. Малды, дьут, оору баспазын деп, кажы ла колхозчы кичееп дьат. Малда оору табылза ла, оору малдарды кадык малдан' айрып, башка

тургузып дьат. Малдын' ижин, стахановчылардын' кёрюм-дылю ижи аайынча тургузып дьат.

Озогы фабрик заводтордо ишмекчилердин' дьорюми, дьадыны коомой болгон. Олор сутказында 16—17 час иштейтендер. Олордын' иштеген ижи сюрекей уур болгон. Ишмекчилер уур ишти эртен турадан' эн'ирге дьетири иштейтендер.

Олордын' дьаткан казармалары сюрекей коомой болгон. Казармалардын' ичи кирлю, ошон' улам казарманын' ичиндеги кей коомой болгон. Ишмекчилер бала-барказыла кир, балкаш казарманын' полында тёжёк салынып уюктаар болгон. Ол тужунда ишмекчинин' иштеп алып турган дьалы тойо дьиир курсагына да дьетпес болгон.

Кажы бир ишмекчи ооруйла, ишке чыкпаза, онын' дьалын тудуп турар болгон. Кичинек дьашту ишмекчилерди дьастыра эткен иш учун, сюркей согуп та туратандар.

§ 22. Интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштар.

Бистин' ойрот тилинде интернациональный ла орус тилинен' кирген кёп адалгыш сестёр бар болуп дьат. Дье ол андый кирген сестёрдин' кезиги киргининен' бери удаган жерегинде, бис олорды эрмекке кидирип айтканыбыста, онын' учурын билип, ойрот тилинин' сестёринен' дьаан ылгаштырбай дьадыбыс. Андый орыныгып калган сестёр, анчадала, дьиир продуктаны, кийер кийимнин' ле тудунар-кабынар предметтердин' аттары болуп дьат.

Темдектезе: а) *продуктадан'* — сахар, конфект, пряник, колбаса ошон' до ёскё; б) *кийимнен'* — пальто, шляпа, сапог, ошон' до ёскё; в) *тудунар* — кабынар немеден' — хомут, тарадай, вилка, серп, патрон ошон' до ёскё.

Ого юзери, Октябрьский социалистический революциянын' кийининде, ойрот албатынын' дьадын-дьорюми кубулып, аргалу культурный болуп барарда, кёп дьан'ы адалгыш сестёр кирген болуп дьат.

Темдектегежин: *революция, совет, колхоз, совхоз, трактор, велосипед, бригадир, контора, радио, кино, клуб, аэроплан, ошон' до ёскё сестёр.*

Бу ойрот тилине кирген интернациональный ла орус

сестёрди бичиирде, орус тилде канайда айдып, канайда бичилип турганынан кыйбай тезегезин ол ло бойынча айдып бичип турар учурлу.

Орус тилден кирген сестёр бистин эрмекке киргенде, оны сестёрлө колболу болуп турар керегинде, ойрот тилинде кандыйла кожулталар бар аайынча кожуп, кубултып турадыбыс.

Темдектезе: трактор, тракторым, тракторлор, трактордо.

Дье сестин тезегези сран'ай кубулбас учурлу.

Бу ёрө айдылган сестёрден башка, Октябрьский социалистический революциянын кийининде канча-канча сестёрдин баш букваларынан кыскарта айдып салган сестёр база кирген.

Темдектезе: СССР, ВКП(б), КИМ, онон до ёскө. Андый сестёрди база кубултнай, ол ло кебери аайынча бичиир.

60. *Задача.* Бу куучынды кычырала, интернациональный ла орус сестёрин чыгара бичип алыгар.

«5 айга дьуук бастыра албатынын шююшкен — табышканын алза, Конституциянын проектин бу с'езд дьараткадый деп билдирет. (Экиндио колчабыжу, онон ары овацияга кечюп дьат. Зал бут бажына туруп дьат).

Бир канча кюннин бажында Советский Союзта, социалистический демократизмди элбеде тургускан дьаан дьаньы социалистический Конституция болор.

Бу СССР-да социализм дьен'генин темдектеп, СССР-дын колкючиледьаткандары капиталисттердин кыйынында кул дьюрюминен айрылганын темдектеп, СССР-да учына дьети-ре дьайылган демократиянын дьен'генин темдектеп, чокумдап дьат, протоколдо бичилген чилеп, кыскарта айдып турган исторический документ болор.

Капиталист ороондордо канчала миллион акту санаалу улус озодон бери иженип, сакып турганы, эмди де иженип сакып турган неме, СССР-да бюдюп калды деп, кёргюзип турган документ болор. (Табышту колчабыжу).

СССР-да бюткен неме, ёскө дө ороондордо бюдюрин алгадый неме деп, кёргюзип турган документ болор. (Экиндио колчабыжу)».

И. В. Сталин «СССР Союзынын Конституциязынын проекти керегинде докладьанан».

§ 23. Интернациональный ла орус тилден кирген адалгыштардын кубулткыштарга кубулары.

Интернациональный ла орус тилден бистин тилге кирген сестёр кубулткыштарга кубулып, кубулткыш кожултазын алынып турар.

Темдектезе: *трактор* — *тракторго, тракторды; ясля* — *ясляга, ясляны.*

Бу интернациональный ла орус тилинен кирген адалгыштар бойларынын кубулткыштарга кубулары аайынча, адалгыштарга кирип дьат.

1) Баштапкы дьолло кубуларына *л, м, н, р,* деген юнгюр туюкка токтогондоры кирип дьат.

Темдектезе: *обком, комсомол, пионер, комбайн.*

2) Экинчи дьолло кубуларына тунгак туюкка токтогон адалгыштар кирип дьат.

Темдектезе: *комитет, класс.*

Онон ёскё, бу экинчи дьолло кубуларына *б, в, г, д, ж, з* деген юнгюр туюкка токтогон адалгыштар кирип дьат.

Темдектезе: *клуб, кооператив, геолог, завод, ёж, колхоз.* . . —

3) Ючинчи долло кубуларына юндю табышка токтогон адалгыштар кирип дьат.

А дь а р у: дье баштапкы дьолло кубулар адалгыштар бойынын кубулар эби аайынча, бойы алдынан база мындый эки бёлюкке бёлюнип дьат. а) *Л, Р,* юнгюр туюкка токтогоны, б) *м, н, н'* деген юнге токтогоны.

§ 24. Интернациональный ла орус тилден кирген адалгыштардын баштапкы дьолло кубулары.

а) *Л, Р* юнгюр туюкка токтогоны:

Кубулткыштары		Адалгыштардын кубулары	
Т.	не?	Мел	трактор
Э.	ненин?	Мелдин	трактордын
Б.	неге?	Мелге	тракторго
К.	нени?	Мелди	тракторды
Дь.	неде?	Мелде	трактордо
Ч.	неден?	Мелден	трактордон

б) м, н, н' деген юнгюр туюкка токтогону,

Т.	не?	крем	чемодан
Э.	ненин'	кремнин'	чемоданнын'
Б.	неге?	кремге	чемоданга
К.	нени?	керемди	чемоданды
Дь.	неде?	керемде	чемоданда
Ч.	неден'?	кремнен'	чемоданнан'

Интернациональный ла орус тилден' кирген м, н юнгюр туюкка токтогон адалгыштар дьан'ыс тооло кубулганда, энчилечи кубулткышта *дын' дин'* ордына кожултазы н буквадан' башталып, *нын', нин'* боло берер.

Интернациональный ла орус тилден' кирген сестёрдин юндю табыштары кату да дьымыжак та юн колуй турар керегинде, ого кожулып турган кожултазынын' юндю табыжы, интернациональный ла орус тилден' кирген сестин' калганчы юйезинин' юндю табыжы аайынча кату болзо, кату болуп, дьымыжак болзо, дьымыжак болуп турар.

Кубулткыштары		Калганчы юйези кату юндю адалгышту	Калганчы юйези дьымыжак юндю адалгышту
Т.	не?	амбар	керосин
Э.	ненин'	амбар-дын'	керосин-нин'
Б.	неге?	амбар-га	керосин-ге
К.	нени?	амбар-ды	керосин-ди
Дь.	неде?	амбарда	керосин-де
Ч.	неден'?	амбардан'	керосин-нен'

61. *Задача.* Бу берилип дьаткан адалгыштарды кубултыгар.

Комсомол, пионер, обком, барабан, диван.

§ 25. Интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштардын' экинчи дьолло кубулары

Интернациональный ла орус тилден' кирген экинчи дьолло кубулар тунгак туюкка токтогон адалгыштар, база бистин' ойрот тилиндеги экинчи дьолло кубулар адалгыштарла тун'ей кубулар. Олордын' учындагы токтоп турган буквазы тунгак туюк болуп турган керегинде, кубулткыш кожултазы туюк тунгактан' ок башталып дьат.

Темдектезе:

Кубулт.	Калганчы юйези кату юндюзи	Калганчы юйези дьымыжақ юндюзи
Т.	Карандаш	Комитет
Э.	Карандаштын	Комитеттин
Б.	Карандашка	Комитетке
К.	Карандашты	Комитетти
Дь.	Карандашта	Комитетте
Ч.	Карандаштан	Комитеттен

Кыскарта айдылган, ёскёртп айтса бир канча сестёрдин' баш букваларынан' бюткен учындагы буквазы тунгак туюк сестёр бу айдылганга кирип дьат.

Темдектезе: *МТС — МТС-тин' МТС-ке, МТС-ти, МТС-те, МТС-тен'*. Дье бу мынайда кыскарта айдылган адалгыштардын' кубулткыш кожулталары дефис ажыра бичилер учурлу.

Экинчи дьолло кубулар адалгыштар юнгюр б, в, г, д, ж, з, туюктарга токтогон до болзо, бистин' ойрот тилине кирип, экинчи дьол кубуларынын' кожулталарын алынып дьат.

Темдектезе:

Т.	клуб	кооператив	педагог	завод	ёж	колхоз
Э.	клуб-тын'	кооперативтин'	педагог-тын'	завод-тын'	ёж-тын'	колхоз-тын'
Б.	клуб-ка	кооператив-ке	педагог-ко	завод-ко	ёж-ко	колхоз-ко
К.	клуб-ты	кооперативти	педагог-ты	завод-ты	ёж-ты	колхоз-ты
Дь.	клуб-та	кооператив-те	педагог-то	завод-то	ёж-то	колхоз-то
Ч.	клуб-тан'	кооператив-тен'	педагог-тон'	завод-тон'	ёж-тон'	колхоз-тон'

Бу юнгюрлерге токтогон кандыйла неменин' ады сестёр-дён' ёскё, бистин' ойрот тилинде кандыйла укту улустын' юнгюр туюкка токтогон фамилиялары бар.

Темдектезе: *Иванов, Петров, Сидоров.*

Бистин' де ук улустын' в туюкка токтогон фамилиялар бар.

Темдектезе: *Карчагашев, Элешев, Иркутов, Мерки-тов.*

Бу мындай фамилиялардын' кубулткыш кожулталары, база экинчи дьолло кубулар адалгыштардын' кожултазы аайынча болор.

Темдектезе:

Т.	Иванов	Элешев
Э.	Иванов-тын'	Элешев-тин'
Б.	Иванов-ко	Элешев-ке
К.	Иванов-ты	Элешев-ти
Дь.	Иванов-то	Элешев-те
Ч.	Иванов-тон'	Элешев-тен'

А дь а р у: Бу б, в, г, д, ж, з юнгюр туюктарга токтогон адалгыштар кёп тоого кёчкёндё, кёп тоонун' кожултазы база тунгак туюктан' башталып, *тар, тор, тер, тёр болор.* (Клуб-тар, кооперативтер, геологтор, заводтор, ёжтор, совхозтор).

62. Задача. Бу берилген адалгыштарды кубултала, экинчи дьолло кубулар интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштардын' экинчи дьолло кубуларда, кожулталары кандый туюктан' башталып дьатканын айдып беригер.

1) Класс, башмак; 2) дуб, таз, Смирнов.

63. Задача. Бу куучынды кычырала, эн' озо баштанкы дьолло кубулар интернациональный ла орус тилден' кирген сестёрин чыгара бичип, кандый кубулткыш кожултазы кожулганын айдып беригер. Онон', экинчи дьолло кубулар адалгыш сестёрин чыгара бичип, кандый кубулткыштын' кожултазы кожулганын айдып беригер.

Темдек эдиң СССР-дын' ишмекчи классты алза, озогы аайынча оны пролетариат деп адап дьат. Дье пролетариат дегени не? Производствонун' дьеселдери ле средстволоры капиталисттердин' колында турган тужунда, качан капи-

талисттердин' классы пролетариаттын' кучин дьиин турган тужунда болгон, хозяйствонун' системазында пролетариат производствонун' дьеселдери ле средстволоры колында дьок болгон класс болуп дьат. Дье ончозына дьарт, бисте капиталисттердин' классын дьогоалтып салган, производствонун' дьеселдерин ле средстволорын капиталисттерден' былап алып, башкару кучи—ишмекчи класс болуп турган, государство берип салган. Онойткондо, ишмекчи класстын' кучин дьигедий капиталисттердин' классы эмди дьок. Онойткондо, быстин' ишмекчи класста производствонун' дьеселдери ле средстволоры дьок эместен' болгой, карын ол оларды бастыра албатыла кожо колында тудуп дьат, ол оларды колдо тудуп турганда, капиталисттердин' классын дьогоалтып саларда, ишмекчи класстын' кучин дьиин кандыйла аргазы дьоголо берген. Мынын' кийининде, бистин' ишмекчи классты пролетариат деп адаарга дьараар ба? Онызы дьарабазы дьарт. Маркс айдып турган: «Пролетариат базынчыктан' бойын айрырга, ол капиталисттердин' классын бюртип салар учурлу, производствонун' дьеселдерин ле средстволорын капиталисттерден' былап алатан учурлу, пролетариатты таап, ёскюрип турган производствонун' аайын — аргазын дьоголтор керек». СССР-дын' ишмекчи классы бойын базынчыктан' айрырын бюдюрип алган деп айдарга дьараар ба? Сёс дьок келижер де дьараар да. Мынын' учуры не? Мынын' учуры мындый, СССР-дын' пролетариады еран' айдан'ы класс болуп кубулды, хозяйствонун' капиталистический системазын дьоголткон, орооннын' дьеселдерин ле средстволорына социалистический собственностьты тургузып, база советский дьонды коммунизмнин' дьолына баштан турган СССР-дын' дьан'ы ишмекчи классы болуп кубулган.

И. В. Сталин „СССР Союзтын' Конституциязы керегинде докладынан“.

§ 26. Адалгыштардын' дьюзюндериле кубулары.

Ойрот тилинде кандыйла адалгыштарды, интернациональный ла орус тилинен' кирген адалгыштарды алар болзо, олар экилези кубулткыш кожултазы кожулган «менин', сенин', онын', деп дьюзюндерге кубулып турар.

Тем дектезе:

1.	дь.—тоо менин'	балам	к. тоо	бистин'	балабыс
	»	яслям	»	»	яслябыс
2.	» сенин'	балам'	»	слердин'	балагар
	»	ясян'	»	»	ясягар
3.	» онын'	балазы		олордын'	балазы
	»	ясязы		»	ясязы

Адалгыштардын' дьюзюнге кубулып турганын эки таблица-цала кёргюзерине дьараар.

Адалгыштардын' дьюзюнге кубулар 1-кы таблицазы:

Дьюзюни	Юндю табышка токтогон адалгыштар		Дьюзюни	Туюк, юнгюр табышка токтогон адалгыштар	
	Дь. тоодо	К. тоодо		Дь. тоодо	К. тоодо
1	Тура-м теке-м	туралар-ы-быс	1	мал-ым кёл-им	малдары-быс
	Школа-м	текелер-и-бис		трактор-ым	кёлдёр-и-бис
2	Тура-н' теке-н'	туралар-ы-гар	2	малы-н' кёл-ин'	малдар-ы-гар
	Школа н'	текелер-и-гер		трактор-ын'	кёлдёр-и-гер
3	Тура-зы теке-зи	туралар-ы	3	мал-ы кёл-и	малдар-ы
	Школа-зы	текелер-и		трактор-ы	кёлдёр-и
				мел-и'	

Дьюзюни дьан'ыс тоолу бололо, адалгыш сёс кёп тоолу болзо, туюк ла дьарт тунгакка токтогон адалгышка тун'ей кубулар. Ненин' учун дезе? Кандыйла адалгыш кёп тоого кёчёрдө, учында туюк табыш болуп барат (туралар, ёркёлёр, текелер, амбарлар, автомобильдер).

Адалгыштардын' дьюзюнге кубулар 2-чи таблицазы:

Дьюзюн тоозы	Адалгыш тоозы	Дьюзюндер		
		1	2	3
к. тоо	дь. тоо	бала-быс	бала-гар	бала-зы
		карта-быс	карта-гар	карта-зы
		торло-быс	торло-гор	торло-зы
		кино-быс	кино-гор	кино-зы
		ёкпё-бис	ёкпё-гёр	ёкпё-зи
		эне-бис	эне-гер	эне-зи

64. Задача. Дюзюн кожулталу адалгыштарды кечюрип бичип алыгар, олардын дюзюнинин тоозынан кожулталарын темдектегер.

Сергей курсакты ичип мендеерде, онын сагыжында некерлери сакыбай, атанып барып дьаткандый болды.

— Сен аймакка барзан комыдалынды айдарын айла иш иштеер кижидьок, дьаньис мен эдим, онын учун божодор деп суран деп, энези Сергейди дьакып, чырайы дьажуурып отурды.

— Алдырбас, энем, канайып ла озо байга дьай — кыш дьас—кюс кой кабырыш, таманды дьара базып шыралап дьюргендий кюч болот эмеш не? Ол кюндер эмди ыраган болбой деп Сергей энезин санааркатпаска айдып отурды. Тегин бу ейдё Сергейдин унчукпас бойы куучынчы, кара кюрен чырайы дьаркындалып турганын башкалап ла кергедий болды.

Сергей ажанып божоды, онду курсак ичип болбоды. Еретурды, беркюн кештей кийди, курын бектеп курчанды.

— Дье дьакшы болзын энем, атанарга мендеп турум — деп айдала эжиктен чыкты. Энези уулы ла кожо чыкпай, отура каларга дьюреги энчикпеди, уулынын кийининен кожо чыкты. Ичи кородоц, тумчугы ачып «качанда ары бери дьюрбеген неме, канайта ондонып дьюргей не? — деп санаанып турды.

65. Задача. Дюзюн кожулталу адалгыштарды таап, чыгара, бичип алыгар.

— Бистердин ортобыста андый классе ештюлердин ач юрендери кеп дьюрюп дьат. Олардын уязы табылар ок болбой! — деп Ваня айдып, Сергейдин машиназына базып келеле, эбиреде шинжилеп турды. Ончо дьаан керектю дьерлери бюдюн болды. Карала дьаньис моторго чедирген беретен от алыжы айрылып калганын Ваня таап алды.

— Бери дьуук тур, керюп ал, сени юч кондырган дьеринди керюп ал, Сергейди Ваня кергюзип туруп, дьазап берди. Кара — боро темир адынын дьюреги, беш минутка дьетпей, согулып чыкты. Сергейдин дьюреги де, ол мотор табыжынан араай эмес бодолту согулуп чыкты.

§ 27. Адалгыштардын' дьюзюн кожулталарын чын бичииринин' ээжизи.

Юндю табышка токтогон дьан'ыс тоолу адалгыштардын' дьан'ыс тоолу дьюзюн кожулталары мындый болотон:

Дьан'ыс	1-кы дь.	2-чи дь.	3-чи дь.
тоодо	бала-м	балан'	бала-зы
көп тоодо	бала-быс	бала-гар	балдар-ы

Туюк табыштарга токтогон дьан'ыс ла көп тоолу адалгыштардын' дьан'ыс тоолу дьюзюннин' кожулталары мындый болотон:

	1-кы дь.	2-чи дь.	3-чи дь.
Дьан'ыс тоодо	тон-ым	тон-ын'	тон-ы
	көл-им	көл-ин'	көл-и
Көп тоодо	тон-ы-быс	тон-ыгар	тоны
	көл-и-бис	көл-игер	көли

Көп тоого көчкөн адалгыштар, учында «р» туюкка токтоп турган учун, туюк табыштарга токтоп турган адалгыштарла тюн'ей кубулып турар.

Ючинчи дьюзюннин' кожултазын алынган адалгыштарды кубулткыштарга кубултканда, беречи кубулткыштарга кожулталары *на, не*, болор.

Тем дектезе: *малына, кезине.*

Көстөчи кубулткышта *н* болор.

Тем дектезе: *малын, кезин.*

Дьерлечи кубулткышта *нда, нде* болор.

Тем дектезе: *малында кезинде.*

А дь а р у: Көп тоолу ла дьан'ыс тоолу дьюзюнде турган, энчи кожулталу көп тоолу адалгыштар база бу ла кеберле кубулар учурлу. Ненин' учун дезе, олар качан көп тоого көчөрдө, учында туюк табышка токтоп дьат. Ючинчи дьюзюбч дезе юндю табышка токтоп дьат.

Эжерлю тунгак туюкка токтогон дьан'ыс тоолу адалгыштарга дьюзюннин' кожултазы кожулга, ол учындагы эжерлю тунгак туюк бойынын' юнгюр эжер туюгына кечё берер:

баштапкы дь. кас—каз-ым, кёс—кёз-им

мак—маг-ым сёс—сёз-им

экинчи дь. кас—каз-ын', кёс—кёз-ин'

мак—маг-ын', сёс—сёз-ин'

ючинчи дь. кас—каз-ы, кёс—кёз-и

мак—маг-ы сёс—сёз-и

Орус тилден' кирген эжерлю тунгакка токтогон, ол эмезе тунгактын' алдында туюк табыш бар болзо, учындагы эжерлю тунгак дьарт эжерине кечпёс (*морс—морссым, класс — классым*).

Дье орус тилинен' кирген адалгыштардын' учында (ь) темдек турза, дьюзюннин' кожултазы кожуларда (ь) темдек дьоголо берер.

Темдектезе: *нефть—нефтим, нефтин', нефти.*

Кандый бир предметти дьюзюндерге энчилендирип дьюзюннин' кожултазын кошкондо, ол бюткен сёс энчилю адалгыш деп адалатан. Андый адалгыштар дьюзюннин' тоозы аайынча дьан'ыс та, кёп тө тоолу болотон.

Темдектезе: *Адабыс — адаларыбыс, Мылтыгым — мылтыктарыбыс. Уулым — уулдарым.*

Бу мындый дьюзюн кожулталу энчилю адалгыштар кубулткыштар да сайын кубулар.

66. Задача. Кёчүрип бичиирде, божоткон букваларды бичип салыгар.

Беш адар мылтыгыб... с,
Бежен' мун'нан' кёп эмей.
Буржуй келзе адатан,
Бистин' Черю кёп эмей.

Алты карыш юлдюб... с,
Алмаз ошкош курч эмей.
Алгыр Кызыл Черюбис,
Дьен'дирбес кюч эмей.

Кара тайга минеле,
Кадьулада дьелериб... с,
Капиталист табарый келгежин,
Как ман'дайга адарыб... с.

Дьерениб... ске минеле,
Дьериб... ске дьелерибис.
Дьутна байлар келгежин,
Дьитке мойынын юзерибис.

66. *Задача.* База андый ок иш.

б) Ленин кюндюлю бышчыб... с болгон керегинде,
Оны дьюреги... исте сананадыбыс.

в) Бистердин' адалары... ыс
Республика тёзёди.

Колкючтю бис албатыга,
Дьайым дьюрюм берди.
Эски дьюрюм бузулды
Бис дьан'ы дьурт тутты... ыс
Дьажарый ёскён дьаш ёлён'и... ис.
Ар малыбыс одоры,
Дьайылып аккан дьаан суулары... ыс
Олордын' ичер суузы.

§ 28. Энчи адалгыштардын' кубулары.

Кубултк.	Дьюзюни	Юндю табыш кату болзо	Юндю табыш дьымыжак болзо
		Дьюзюни ле адалгыш дьан'ыс тооло болзо	
Тёс-	1	КОЛЫМ	кёлим
Энч.		КОЛЫМ-НЫН	кёлим-нин
Бер.		КОЛЫМ-ГА	кёлим-ге
Кёс.		КОЛЫМ-ДЫ	кёлим-ди
Дьер.		КОЛЫМ-ДА	кёлим-де
Чыг.		КОЛЫМ-НАН'	кёлим-нен

Экинчи дьюзюнде турган адалгыштардын' кубулткыш кожултазы беречи кёстёчи, дьерлечи кубулткыш кожултазынан' башка база баштапкы дьюзюндегедий ок болор.

§ 29. Интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштырдын' ючинчи дьолло кубулары.

Интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштардын' юндю табышка токтогоны, база ойрот тилинин' ючинчи дьолло кубулар адалгыштарыла, тюн'ей кубулар учурлу. Дье кубулткыш кожултазындагы юндю табыжы адалгыш сёстин' калганчы юйезинин' юндю табыжы аайынча кату болзо, кату болор дьымыжак болзо, дьымыжак болор.

Бу примерден' адалгыштардын' кубулар ээжизин кёрюп алыгар:

Грамматика на ойротском языке. 4.

Кубулткыштары	Калганчы юйези кату юндю адалгышту	Калганчы юйези дьымыжак юндю адалгышту
Т.	Школа	платье
Э.	Школанын	платьенин
Б.	Школага	платьеге
К.	Школаны	платьени
Дь.	Школада	платьеде
Ч.	Школадан	платьеден

§ 30. Бюткен ады.

Бюткен ады кандыйла предметтин' бюдююн, онын' качествазын, ён'ин онон' до ёскёзин кёргюзип дьат.

Темдектегежин: (дьякшы тура, кёк чечек, сада-тан ат).

Олор кандый? деп суракка каруу болуп дьат. Ойрот тилинде бюткен ады кубулткыштарга кубулбай дьат.

... 68. *Задача.* Сурактарга каруун беригер. Карарта баскан сёстёрдин' учурын шююп, бюткен ат болор бо, айдып беригер. Олор кандый суракка каруу болуп дьат.

Кар ак, кёмюр кандый?

Тыт бийик, каргана кандый?

Город дьяан, деревне кандый?

Бака дьялку чымалы кандый?

Дьай изю, кыш кандый?

68. *Задача.* Бу эрмектерди бичип, (кандый?) деген суракка каруу болуп турган сёстёрин чыгара бичип алыгар.

Кюски кюн кыска. Апшыяк дьяантайын болчок туразынын' дьянына ары-бери бзып дьурет, оок—теек немелерди, ак карга бастыртпаска кичеенип, дьуунадып турат. Бир дьерде туранын' пазтарынан' дьен'ес чыгып тюзюп калды, экинчи дьерде дезде, туранын' толыгы чирип ойылып калтыр, ючинчи дьерде туранын' толыгы дьемирилип барарына дьууктай берди. Дьян'ыдан' болчок тура тударга керек болгон, дье дьян'ыс кижиде, андый ишке канайда чыдаар.

«Дье канайып база бир кышты кыштап алар болбойым» — деп стенезин малтала согуп, апшыяк шююп турды. — «Дье дьяан удабас, обоз келер, ол тужунда кёрёрибис».

Кар туюп, суулары тон'уп барганда, чанактын' дьолы чыкса, обоз дьедип келетен тужы болды, ак кар дьерди бюркеп салганынан' апшыяктын' санаазы келетен обозто болды. Улусты ол, дьыл ичинде бир ле катап кёрюп дьолугатан болгон. Онойткондо, шююлте санаа кёп болды. Апшыяктын' айдып турган эрмегин Ак-тёш билип турган немедий турды. Апшыяк «обоз» деп сёсти айтканда, Ак-тёш сююнюп чыгып, кын'зып туруп, апшыякка каруу сёс айдып берерге турган неме чилеп, сууны ёрё кёрюп — ол ёрёги турган учуктан' обоз келип кёрюнип келер деп, тумчугыла сууны ёрё улап, кёргюзип турган аайлу болды.

Мамин-Сибиряк «Студеныйда кыштаганы».

Неле неменин' ён'ин, ийде кючин, узун кысказын, бюткен бюдюмин дьартап, «кандый?» деп суракка каруу болуп турган сёстёрди бюткен ады деп айдар.

70. *Задача.* Бу эрмектерди кычырала, кажыла эрмектерге ак деген бюткен ады кубулган ба, дьок по, айдып беригер.

Столдо ак чаазын дьатты. Ол дьаткан ак чаазынла коштой карандаш дьатты. Мен ак чазыннын' юстине карандаш-ла дьурук дьурадым. Ак чаазындагы дьураган дьуругым балама сюреен дьарады. Ак чаазында менин' кёп дьуруктарым бар. Улус ак чазыннан' тетрадьтар кёктёп алды.

Бюткен аттар кубулткыштарга кубулбас учурлу. Олор эрмектин' дьартачызы болуп турар.

§ 31. Тоо ады.

Тоо адынын' учуры, олордын' башкаланары.

Кандый неменин' турган тоозын (*беш*), ол эмезе ээчий тоозын (*бежинчи*) адап турган сёстёрди тоо ады деп айда-тан.

Турган тоозын кёргюзер *канча?* деп суракка каруу болуп турган (*бир, эки, юч, он бир, дьирме бир, дьюс, дьюс бир, мун', миллион, миллиард*), тоо аттарды турган тоозы деп адаар..

Ээчий тоозын кёргюзер, кажызынчы деп суракка келижер (*биринчи, экинчи, он биринчи оной до ары*), тоо адын ээчий тоолор деп адаар.

Турган тоолу база ээчий тоолу тоо аттары дьан'ыс ла тоолузында кубулгазындагып турар.

Эрмек ичинде тоо аттары баштачы да болотон (тогузон төрткө юлелбес) айдылганы да болотон (төрт ондор — төртөн). Эрмектин' ичинде дьартачы сөстөр дө боло беретен (Поезда дьус тоолу делегаттар экелди. Экинчи бригада картошканы озо отургызып салды).

Турган тоо ло ээчий тоо аттардын' кубулары.

Темдектезе:

Төс ады	Не?	юч	ючинчи
Энчилечи	ненин'?	юч-тин'	ючинчи-нин'
Беречи	неге?	юч-ке	ючинчи-ге
Көстөчи	нени?	юч-ти	ючинчи-ни
Дьерлечи	неде?	юч-те	ючинчи-де
Чыгытту	неден'?	юч-тен'	ючинчи-ден'

Тоо адынын' тазылы юндю табышка токтогон тоо аттары, бу көргюскен аайынча кубулар:

Төс ады	эки	дьети	алты
Энчилечи	эки-нин'	дьети-нин'	алты-нын'
Беречи	эки-ге	дьети-ге	алты-га
Көстөчи	эки-ни	дьети-ни	алты-ны
Дьерлечи	эки-де	дьети-де	алты-да
Чыгытту	эки-ден'	дьети-ден'	алты-дан'

Тазылы тунгак туюк табышка токтогон тоо ады, бу көргюскен аайынча кубулар.

Төс ады	беш	тогус
Энч.	беш-тин'	тогус-тын'
Бер.	беш-ке	тогус-ка
Көс.	беш-ти	тогус-ты
Дьер.	беш-те	тогус-та
Чыг.	беш-тен'	тогус-тан'

Тазылына Н Н' деген юнгюр туюк табышка токтогон тоо ады мынайда кубулар:

Төс.	он
Энч.	он-нын'
Бер.	он-го
Көс	он-ды
Дьер.	он-до
Чыг.	он-нон'

Н, Н' буквага токтогон тоо аттарынын' энчилечи ле чыгытту кубулткышта кожултазы «*Н*» буквадан' башталып, *нын', нин', нан', нен', нон',* болор.

Кандыйла неменин' тоозын, эмезе олардын' порядогын айдып турган сестёрди тоо ады деп адаар. Кандыйла неменин' ас, кёбин дьартап кёргюзер тоо аттары: бир, эки, юч, онон' до ёскёзи болор. Дье олардын' сурагы канча? деп болор. Турган тоолу тоо аттардын' тазылы юндю табышка токтогон болзо, ээчий тоолу тоо аттардын' кожулталары *нчи нчы* болор.

Тем дек тезе: *эки-нчи, алты-нчы, дьети-нчи.*

Турган тоолу тоо аттардын' тазылы туюк табышка токтогон болзо, ээчий тоолу тоо аттардын' кожулталары «*ынчи*» «*инчи*» болор. Колболу эки тоонун' дьян'ысла экинчи тоозы кубулар.

Тем дек тезе: *бежен алтынчы, сегизен дьетинчи, биринчи, онынчы, ючинчи, тогузынчы.*

Бириккен тоолу тоо аттар бир тоодон', дьети тоого дьети-ре учында ю у кожулталу мынайда кубулар:

Тёс.	экю	ючю	бежю	алту
Энч.	экю-нин'	ючю-нин'	бежю-нин'	алту-нын'
Бер.	экю-ге	ючю-ге	бежю-ге	алту-га
Кёс.	экю-ди	ючи-ди	бежю-ди	алту-ды
Дьер.	экю-де	ючю-де	бежю-де	алту-да
Чыг.	экю-ден'	ючю-ден'	бежю-ден'	алту-дан'

Тоо аттарга адалгыштар кожо турун кубулар тужунда, онын' дьян'ысла калганчы сёзи кубулар.

Тем дек тезе: *юч, ат, юч аттын', юч атка, юч атты, юч атта, юч аттан'.*

Тоо аттардын' бичиир ээжизи оннон' дьирме тоого дьети-ре тоо аттарды эки башка бичийтен: он бир, он эки, он то-гус, дьирмеден' ёрө тоо аттары база эки башка ок бичилетен: дьирме бир, одус беш, алтан алты, дьетен дьети, сегизен то-гус.

Эрмектин' ичине кирип, кубулткыш кожулталу турган адалгыштан' турган эки тоо аттардын' ортозында дефис тур-гузатан.

Тем дек тезе: *Ёткёнинен' бери беш-алты дьыл болды. Бу кижидьети-сегис кюннен' ёткюрбей дьянып келер.*

71. *Задача.* Бу темён бичилген тоо аттарды сёслё бичиш алыгар.

СССР-дын' советский дьан'нын' органдарын эм келер выборлордо дьан'ы избирательный система аайынча ёткюрер.

Бу 1935 дьылда 6-чы февральда болгон. Бу постановлениени дьёптёп алганынын' кийинде, бир кюн ёткёндё, эмезе 1935 дьылда 7 февральда СССР-дын' Тёс Исполнительный Комитединин' баштапкы сессиязы (дьууны) дьуулуп, СССР-дын' Советтеринин' VII-чи С'ездинин' постановлениезин бюдюрерге 31 кижиден' Конституционный комиссия тёзёди. СССР-дын' кубулткан Конституционный проекттин дьазазын деп, Сессия Конституционный комиссияга дьакару берген. Конституционный комиссия тёс ээжи эдинип алган бойыннын' ижин кёндюктирерге, СССР-дын' ёрёги органнын' берген чокум учуры, дьакылтазы шак мындый. Онойткондо Конституционный комиссия, СССР-дын' дьюрюминде 1924 дьылда дьёптёп алган, эмдиги Конституцияны кубултар учурлу болгон.

Дьурт-хозяйстводо кыра салып турган дьанынан' кёрёр болзо, онын' юлюзи 2—3 проценттен' кёп эмес. Эмди колхозтордын' колында 5 миллион 700 мун' ат кючтю 316 мун' тракторлор бар, совхозторло дьаба бодозо, 7 миллион 580 мун' ат кючтю 400 мун'нан' артык тракторлор барын темдек-тебеске дьарабас.

72. Задача. Бу тёмён бичилген тоо аттарын ээчий тоолор эдип бичип алыгар.

Колкючиледьаткандардын' дьадын-дьюрюмин дьаранды-рар керегинде культуразын тын'ыдары керегинде, бистин' дьен'ип алган тёс дьен'юлерибис андый болуп дьат.

Бу дьен'юлердин' аайынча отчет айдып турган ёйдин' туркунына бисте болуп турганы мындый дьен'юлер:

а) Албатыхозяйствозынан', кирелтези 1930 дьылда 35 миллиард болгон болзо, 1933 дьылда 50 миллиардка чыкты, бу керектен' капиталистический элементтердин' — онын' тоозында концессионерлердин' кирелтезинин' юлюзи, албаты кирелтезинин' бастыразында, эмдиги ёйдё дьарым процент ас болуп турганда, албатынын' кирелтезинин' бастыра кирелтези ишмекчилерге, служащийлерге, колкючиледьаткан крестьяндарга, кооперацияга база государственного юлелин дьат.

б) Совет союзынын' албатызы 1930 дьылдын' учында 160,5 миллион кижиде болгон, 1933 дьылдын' учында десе, 168 миллионго дьетири ёсти.

в) 1930 дьылда ишмекчи ле служащийлердин тоозы 14 миллион 530 мун' болгон, 1933 дьылда дезе 21 миллион 883 мун' боло берди, бу ёйгё колыла иш эдер улустын тоозы 9 миллион 489 мун'нан ала 13 миллион 797 мун'га дьетире кёптёди, дьаан промышленностьтын ишмекчилеринин тоозы, ол тоодо транспортто турган ишмекчилердин тоозы 5 миллион 79 мун'нан ала 6 миллион 882 мун'га дьетире кёптёди, дьурт хозяйство ишмекчилеринин тоозы, 1 миллион 426 мун'нан ала 2 миллион 519 мун' кижиге дьетире кёдорилди. Саду керегинде турган ишмекчи ле служащий улустын тоозы 814 мун'нан ала 1 миллион 497 мун'га дьеде берди.

Не ле неменин дьажын айтканда, дьымыжак юндю табышка токтогон тоо адында мындый кожулталар кожулатан: тю, дю, лю. Кату юндю табышка токтогонына: ту, ду, лу, деп кожулталар кожулар.

Тем дектезе: *Бу карындажым төртөн бештю, кичю балам он дьетилю. Адам тогузонду.*

73. *Задача.* Бу ёрё кожулталарды кожун бойыгар эрмек таап бичип алыгар.

Дробьторды айдары: дьаырым $\frac{1}{2}$

Дробьторды айдыш турган тужунда, чийю алдында турган знаменательди энчилечи кубулткышта тургузатан, чийю юстинде турган числительге ючинчи дьюзюннин «зи» деп кожулталу «юлю» деп сёсти кожор.

Тем дектезе: $(\frac{3}{4})$ төрттин' юч юлюзи; $(\frac{2}{5})$ бештин' эки юлюзи; $(\frac{3}{7})$ дьетинин' юч юлюзи; $(\frac{1}{8})$ сегистин' бир юлюзи.

§ 32. Солумалар

Солумалардын учуры: оlorдын эрмек ичиндеги аайы.

Адалгыштардын, бюткен аттардын ордына айдар куучын эрмектин сёстөрин солумалар деп айдар.

Тем дектезе: *Кюн изип дьат; Ол дьерди дьакшы кургадын салды. (ол деп солума кюн деп адалгыш сёстин' ордына айдылып дьат). Кечеги кюн изю болгон, бу кюн андый ок. (андый деп солума изю бюткен адынын' ордына айдылып*

дъат). Курдаш юч бичик садып алды, Ан'чы анча ок бичик алды (анча ок деп солума юч деп тоо адынын' ордына айдылып дъат).

Эрмек ичинде солумалар: 1) баштачы да болор (Бис кычырып отурубус).

2) Айдылганы да болор (Иш бистин') 3) дъартачы сестёр дё болор (Мен оны алдым. Бу ат чыдалду). Солумалар эрмек ичинде адалгыш та бюткен ады да болотон. (Ол кычырып дъат).

Солумалар бойынын' учурыла мынайда бёлюнер:

1) Дьюзюндюзи; мен, сен, ол.

2) Кёргюзюзи; Бу, ол андый, мындый.

3) Сурактузы; кем? не? кандый? канча? кемде? неде?

4) Дъартачылузы; Ончо, бастыра.

5) Дъандыразы; бойы.

Тем дек тезе: бойым, бойын', бойы, бойыбыс, бойыгар, бойлор!).

6) Керексинбес: кем де, не де. Бу кюн не де болбос, кем де келбес болор.

74. *Задача.* Солумаларды таап алыгар. учуры аайынча кандый солумалар болор, оларды бичип алыгар:

«Мындый дъеткерди бистен' дъайладар эбин мен эптеи табарын билерим: Балдага сен, кючи дъетпегедий иш бер. оны бир де кыялтазы дъок, чынынча бюдюр деп катулап неке, ол тужунда ман'дайын'ды кыйынан' айрырын', Балданы дъалы дъоктон' дъандыраарын'» деди. Оны уккан абыстын' дъал дъюреги сюгюнди. Балданы дъалтаныш дъоктон' кёрёр болды, ол эмди кыйыгырды: «чындык менин' дъалчым, Балда, кел бейин! Бейин ук, ёлёрдён' ёлгёнчё. кёрмёстёр меге оброк-калан телёёр болгон, оны меге телёбёй турулар. Меге онон' артык кирелте де керек дъок. Олордо онын' юстинде юч дъылдын' туркунына алылбай калган арткандары да бар, дъе сен качан полбон'ды дъиип божоткондо, ол кёрмёстёрдён' барып бастыра алымды дъууп кел деди.

(А. П у ш к и н).

Солумалардын' кубулткыштар аайынча кубулары.

Адалгыштарга тюн'ёй кезик солумалар кубулткыштар аайынча башкаланыш кубулар:

Дьюзюннин' солумалары.

кубулт- кыштар	Баштапкы дьюзюни		Экинчи дьюзюни		Ючинчи юзини	
	дь, тоо	кёп тоо	дь, тоо	кёп тоо	дь, тоо	кёп тоо
Тёс.	мен	бис	сен	слер	ол	олор
Энч.	ме-нин'	бис-тин'	сен-нин'	слер-дин'	о-нын'	олор-дын'
Бер.	ме-ге	бис-ке	се-ге	слер-ге	о-го	олор-го
Кёс.	ме-ни	бис-ти	се-ни	слер-ди	о-ны	олор-ды
Дьер.	мен-де	бис-те	сен-де	слер-де	он-до	олор-до
Чыг.	ме-нен'	бис-тен'	се-нен'	слер-ден'	о-нон'	оло-дон'

Солумалардын' учындагы токтогон туюк юнгюр *Н* болзо, кубулар тушта беречи кубулткышта, энчилечи кубулткышта, кёстёчи кубулткышта, чыгытту кубулткышта дьян'ыс тоодо ол «*н*» дбылыйын дьат. Ёскё кубулткыштарда дезе адалгыштарла тюн'ей кубулып дьат.

Бу ёрё айдылган солумалардан' ёскё суракту солумар ба-за кубулткыштарга кубулып дьат.

Темдектезе: кем, не, кандый, мындый, бу солумалардын' кубулар аайы адалгыштарга тюн'ей кубулар учурлу.

Тёс.	кем?	кем-дер?	андый
Энч.	кем-нин'?	кем-дер-дин'?	андый-дын'
Бер.	кем-ге?	кем-дер-ге?	андый-га
Кёс.	кем-ди?	кем-дер-ди?	андый-ды
Дьер.	кем-де?	кем-дер-де?	андый-да
Чыг.	кем-нен'?	кем-дер-ден'?	андый-дан'
Тёс.	андый-лар	кандый	кандый-лар
Энч.	андый-лар-дын'	кандый-дын'	кандый-лар-дын
Бер.	андый-лар-га	кандый-га	кандый-лар-га
Кёс.	андый-лар-ды	кандый-ды	кандый-лар-ды
Дьер.	андый-лар-да	кандый-да	кандый-лар-да
Чыг.	андый-лар-дан'	кандый-дан'	кандый-лар-дан'

Дьарты дьок керексинбес солумалардын' бёлюгештери алдынан' башка бичилер.

Темдектезе: кем де келип дьат; кандый да табыш угулды. Бу керек неге де дьарабас. Сен кем де эмес. Ол да бу кюн дьедер.

«Ол» деген солуманын' кёп тоолу кожултазы «ор» болор. Олот до ишти мёрёй ажыра бюдюрюп дьат. Онын' учун олоордын' ижи тюрген бюдюп дьат.

75. *Задача.* «Ол деп сёсти «бу» деп сёслө ёскёлёндирип, бичип алыгар.

Ол городто кёп фабрикалар бар. Ол городто бис трамвайлу дьюрдибис. Ол фабрикаларда бёс эткилеп дьат. Ол городтын' ары дьанында колхозтын' дьалан'дары дьадыры. Ол городтын' дьанында Волга деп суу агып туру. Суунын' ол дьанында деревнелер кёрюнип дьат.

ГЛАГОЛ.

§ 33. Глагол керегинде текши айтканы

Глагол дегени — кандый бир предмет нени эдип турганын эмезе ол предметтин' бойыла не болуп турганын, эмезе ол предмет кандый аялгалу болуп дьатканын кёргюзип айдып турган эрмектин' бёлюги болуп дьат. Кыскарта айтса, глагол предмет нени эдип дьат, эмезе оны ла не болуп дьатканын дьартап дьаткан сёс болуп дьат (кычырып дьат, бичип дьат, уюктап дьат, дьунунып дьат, оодулып дьат).

Глаголдор ёйлөргө кубулып дьат. Глаголдордын' ёйлөри юч: *тургуза ёй, ёткён ёй, келер ёй*. Тургуза ёйдин' глаголы предмет канайып ла турган тужунда кёрюп айтканы болуп дьат. (*Юренчик бодолго бодоп дьат*). Ёткён ёйдин' глаголы кажыла предметле алдында не болгонын айдып турган сёс болуп дьат. (*Юренчик задачаны бодоп салды. Юренчик задача бодогон*). Келер ёйдин глаголы кажыла предмет канайдатынын айдып турган сёс блуп дьат. (*Юренчик задача бодоор. Юренчик задачаны бодоп салар*).

Тургуза, келер, ёткён' ёйдин глаголы дьюзюндерге кубулып дьат. Дьюзюндери юч болуп дьат: 1-кы дьюзюни: *мен*

бодоп дьадым: 2-чи дьюзюни: сен бодоп дьадын'; 3-чи дьюзюни: ол бодоп дьат.

Глаголдор ончозы тоолорго кубулып турар. Дьан'ыс тоодо — сананып дьадым, учуп дьадым, санангам, учкам, кёп тоодо-сананып дьадыбыс, учуп дьадыбыс, сананганыбыс, учканыбыс.

Ючинчи дьюзюннин' солумаларынын' тоозын дьартап айткан эрмекте, глаголдордо кёп тоонун' кожулталары дьок болотон.

Темдектезе: Юч кижикелди. Колхозчылар иштеди. Беш ат сула дьиин дьат. Юренчиктер школго келди. Бюгюн кёп кучьяктар учуп келди.

Глагол ажыра кандый бир предметтин' канайып нени эди турганын кёргюскен сёс, кандый бир предметке де кёчө берер. Ол глагол кёчюп туратан предметтер кёстөчи кубулткышта туратан.

Темдектезе: Колхозчы кыра сюрюп дьат.

Сюрюп дьат деген глагол болуп, кыра денег предметке кёчюп дьат.

Адучы мылтык адып дьат. Адып дьат деген глагол болуп, мылтык деген предметке кёчюп дьат.

§ 34. Глаголдордын' бюдюми

Глагол кандый бир эдилгеннин' (действиенин') бюдюм калганын эмезе бютпегенин кёргюзип турар.

Темдектезе: Задачаны бодоп дьатты.

Глаголдын' божогонун кёргюзип турганы дьок.

Задачаны бодоп салды — божогон кебери бар.

Кыра сюрди — божогон кеберин кёргюспей дьат.

Кырыны сюрюп салды — божогон кебери бар.

Эдилгези божодо бюдюм калган глаголдорды божогон бюдюмдю деп айдар.

Эдилгези бюдюм божобогон глагол болзо, оны божобогон бюдюмдю деп айдатан.

Глаголдордын' кийининде турган глагол бойларынын' учурын дьылытала, алдына турган глаголдордын' учурыла айдылып дьат. Андый глаголдор болушчы кебер глагол деп айдылып дьат.

Глаголдор онойын учурын дылыйттып, болушчы болуп баратан мындый глаголдор: *сал, тур, бер, кел, бар, дзат, ий, кой, тюш, кон, калды.*

Бу мындый болушчы глагол алдынан' башка бичилетен.

Бюдюп божогон глаголдордын' ёйи эки болуп дьат: ёткён ёйдин' — (бодоп салдым, таштап саларым, божодып салдым) келер ёйдин' — (бодоп саларым, таштап саладым, божодып саларым). Бюдюп божогон глагол ёткён келер ёйдё болушчы глаголду болор.

Глаголдын' бюдюп божобогонны юч ёйлю болуп дьат. Ёткён ёйдин' (бододым, таштадым божоттым), тургуза ёйдин' — (бодоп дьадым, таштап дьадым, божодып дьадым) келер ёйдин' — (бодоорым, таштаарым, божодорым).

Божогон бюдюмдю глагол мынайда бюдюп дьат:

Тем дектезе: 1) *Сюрюп салдым: — сюрерин божоттым дегени. Бичип салдым — бичиурин божодып салдым дегени.* 2) *сюрюп ийдим, бичип ийдим, кычырып ийдим* 3) *сюрюп койдым, бичип койдым, кычырып койдым.*

Ёткён лё келер ёйдин' бюдюп божогон глаголы болушчы сёс дьок болуп дьат, иштедим, иштеерим (онын' учун олор тегин кебер деп айдылар).

Адбару: дье ёткён ёйдин' глаголы бойы алдынан' ла болушчы дьокко божогон кебер алынып дьат.

Тем дектезе: *Социализм бютти. Дьас келди. Нёкёрим барды. Глаголдордын' ёскёлёнёрин кубулары деп айдар. Эрмектин' ичинде глаголдор мындый кеберлю болуп дьат.*

1) Дьакылта, 2) дьарталган, 3) дьарталбаган, 4) дьёнсинер, 5) дьандыра, 6) молдбулу.

76. *Задача.* Глаголдорды чыгара бичип алыгар. Божогон бюдюмин баштапкы столбикке, божобогон бюдюмин экинчи столбикке бичигер.

1) Кёзнёктин' тон'уп калган шилизин ёткюре, кюннин' дьаркыны чалып турды; 2) Ыраакта суу база дьаркынду кёрюнип турды; 3) Мен болужарга тап эткен болгом; 4) Савелий печкеге чыгарга сананып алды; 5) Айылдын' ээзи, юй кижжи, менин' куучынымды сёзиле юзе согуп ийди; 6) Эптю таштап ийген кирпич менин' тёжимге келип тийди.

(П у ш к и н).

1. Бис Крымда. Симферопольды ёдёлё, Ялта дьаар ула-
нып бардыбыс. Мен дьаражына сюреең кайкап келдим. Та-
лай бойынын' элбек дьадынын дьадып, дьаан чайбалып дьат-
ты. Толкулар ары-бери дьайкалып, дьаратка чыгара согу-
лып, бир канча дьерге дьылала, ойто тартылып турды. Суу-
нын' бир де тамчызы тегин турбай дьаткандый болды.

2. Бис сыртыбыска дьадып алала, кёгёрип дьаткан та-
лайды кёрюп, уйкуга бастырып дьаттыбыс, сёслё дё кыймык-
танарыбыс ла да тым турган ээжини буспаска тудунып дьат-
тыбыс.

3. Талай тым туру, дье онын' онойып чайбалып турга-
нынан' дьаан кюч бары билдирип турды.

§ 35. Тегин тэзэгёлю дьакылта кеберлю глагол.

Тегин тэзэгёлю дьакылта кеберлю глагол кандый ла пред-
метке кандый бир керекти бюдюрзин деп дьакып айтканы
болуп дьат.

Тем дектезе: *иште, юрен, ойно, мёрёйлёш оноң'до ёскёзи.*

Бу мындый тегин дьакылта кеберлю глаголдор, кандыйла
глаголдордын' бюдер тэзэгёзи болуп дьат.

Тегин тэзэгёлю дьакылта кеберлю глагол юч дьюзюнге ку-
булып туратан. Кубулар аайы дьюзюндери ле мындый бо-
лор:

1 дь.	бар-айын	кел-ейин,	дьон-ойын
2 дь.	бар-зан',	кел-зен'	дьон-зон',
3 дь.	бар-зын	кел-зин	дьон-зын
1 дь.	сура-айын	некейин	келейин
2 дь.	сура-зан'	некезен'	келзен'
3 дь.	сура-зын	некезин	келзин

Тегин тэзэгёлю глагол туюктарга токтогон болзо, 1-кы
дьюзюннин' дьакылта кеберлю глаголды бюдюрер, кожулта-
лары айын, ойын, ейин, ёйин, болор (тур-айын, кёр-ёйин,
ал-айын, кел-ейин).

Тегин тэзэгёлю юндю табышка токтогон болзо, 1-кы дью-
зюннин' кожулталары «ыйын, ийин» болор, ойно-йын, кюре-
йин).

Кажыла тегин тѣзѣгѣлю глаголдын' II-чи дьюзюннин' кожулталары сан', сен', зон', зѣн': III-чи дьюзюннин' кожулталары зын, зин, болотон.

Дьакылта кеберлю глагол дьюзюннин' кѣп тоолу кожулталу болуп дьат.

Темдектезе:

	дь. тоо	к. тоо	дь тоо	к. тоо
1	дь. бар-айын	бар-алы	кел-ейин	кел-ели
2	дь. бар-зан'	бар-загар	кел-зен'	кел-зегер
3	дь. бар-зын	бар-зындар	кел-зин	кел-зиндер

Глаголдын' тѣзѣгѣзинде кату юндю табыш турза, онын' дьюзюннин' кожулталарынын' ла тоо кожулталарынын' юндю табыштары кату болор. *Барзан', барзагар, турзагар.*

Глаголдын' учындагы юйезинин' юндю буквалары а, у, ы, болзо, кожулталарында качанда «а» юндю буква болор.

Темдектезе: *тур-зан', кышта-зан', бар-зан', кел-зен', кел-зегер.*

Глаголдын' учындагы юйезинде «о» эмезе «ѳ» юндю табыш турза кожулталарда ол ло юндю табыштар турар (тооло-зон', тооло-зогор: кѣч-сѣн', кѣч-сѣгѣр).

77. *Задача.* Кѣчюрип бичиирде, божоткон букваларын кожуп бичигер.

- а) Мен колхозко капшагай кирей...н.
Анда мѣрѣйлѣжип иштей...н.
Колхозтын' аттарын кичей...н,
Олорды качанда ардак тудай...н.
Олордын' дьалы куйругын тарай...н.
Эркеледип олорды сыймай...н.
- б) Боро тайды тудай...н,
Бойым ан'дап барай...н.
Боро койонды адай...н,
Бойым оны кайнадай...н.

78. *Задача.* Кѣчюрип бичиирде, база ла божоткон буква-зын бичигер. Кожулталары экинчи ле ючинчи дьюзюннин' болор.

- а) Ёзёк дьерде ёрт кюйзе,
Оны мен'деп ёчюрзен',
Ёштю салган болбой...ын,
Учына онын' сен чык...ан'.
- б) Колкючтюлердин' балдары,
Текши бичикке юрен...ин.
Неле юредюни билип алып,
Мергендю дьакшы ште...ин.
- в) Ак дьалан'нын' ёлён'и,
Чечектеп дьаран...ын.
Колхоз совхоз дьуртыбыс,
Дьылдын' дьылга ён'жю...ин.

§ 36. Дьакылта кеберлю, божогон бюдюмдю глагол ло олордын' чын бичиир ээжизи.

Дьакылта кеберлю божогон глагол тегин тёзёгёлю глаголдон' бюдюп дьат.

Тегин тёзёгёлю глаголго эн' озо божогон глаголдын' кожултазы кожулар, экинчизинде дезде болушчы сёстёр коштонор.

Темдектезе: *иште-п сал тур-а кон.*

кёктёп-бер	тур-а кон
сура-п ал	оод-о сок
неке-п тур	ич-е сал
бер-ип сал	сад-ып ий
дыад-а тюш	ийд-е сал
	ёд-ё кон

Дьакылта кеберлю божогон бюдюмдю глагол болушчы сёстю глагол дьюзюннин' кожулталарыла кубулып ок турар.

Темдектезе:

дь. тоо

к. тоо

1 дь. иштеп сал-а-йын	иштеп сал-а-лы,
2 дь. иштеп сал-зан'	иштеп салыгар
3 дь. иштеп сал-зын	иштеп сал-зындар

Глаголдын' тѣзѣгѣзи юндю табышка токтогон болзо, дьякылта кеберлю кѣчѣчи глаголдын' кожултазы «*n*» болор (бичи-п салдым, ан'да-п дьюрдим).

Глаголдын' тѣзѣгѣзи туюктарга токтогон болзо, дьякылта кеберлю кѣчѣчи божогон глаголдын' кожулталары — ып, ип, уп, юп, болотон (каз-ып салдым, кез-ип кой, кѣр-юп сал, тол-уп бер).

Дьякылта кеберлю божогон бюдюмдю глаголдын' болушчы сѣзи кожо бичилбей, алдынан' башка бичилетен (сюрюп сал, юренип ал, кечип кел).

Глаголдын' тѣзѣгѣзи «*n*» деген туюкка токтогон болзо, дьякылта кеберлю кѣчѣчи божогон глаголдын' «*n*» деген туюк дьоголып тѣзѣгѣзинин' юндю табыжы экилене берер,

Тем дек тезе :

Тап-таап ал
дьяп-дьяап сал
Теп-тееп сал
Кап-каап ал
Чап-чаап сал

§ 37. Бачым дьякылта кеберлю божогон бюдюмдю глагол.

Бачымду дьякылта кеберлю глагол тургуза ла бюдюретен керекти айдатан (Едѣ кон, чыга бас, чаба-бер, кодоро сок, кезе сок, кызыда сок, коской сок, айдай бер, токтой тюш).

Кыйыш дьок бачым дьякылта кеберлю глаголдын' кожултазы мындый болотон:

Глаголдын' тѣзѣгѣзи туюктарга токтогон болзо, кожулталары *a*, *e*, *o*, *ё* болор (чыг-а чач, кир-е кон, оод-о сок).

Глаголдын' тѣзѣгѣзи юндю табышка токтогон болзо, кожултазы «*й*» болор (туюкта-й сал курча-й сок, кошто-й бас, акала-й бер).

Бачым дьякылта кеберлю глагол дьюзюннин' кожулталарыла текши ээжи аайынча кубулып турар (акалай бер-ейин, акалай бер-ерибис, акалай -берзин, акалай бер-игер, акалай бер-зин, акалай бер-зиндер).

Бачым дьякылта кеберди бичиирде, болушчы сѣстѣрди башка бичиир: кезе сок, чыга кон.

§ 38. Токтодылу дьякылта кеберлю глаголдор, оlorлын' чын бичиир ЭЭЖИЗИ.

Эдилгени токтодып дьякып турган болзо, оны токтодылу кебер глагол деп айдар.

Дьоннын' дьёёжёзин юребе, бичикке юренерине дьялкуурба, атты дьяман тутпа, кулакты колхозко кидирбе.

Глаголдын' тёзёгёзи юндю табышка, эмезе юнгюр туюктарга токтогон, болзо, токтодылу дьякылта кеберлю глаголдордын' кожулталары мындый болор: ба, бе, бо, бё.

Темдөктөзө: 1. Бар-ба, тара-ба, кары-ба
2. Токто-бо окто-бо, кодор-бо.
3. Оот-по, сок-по, токтот-по
4. Кёр-бё, дьёлён-бё,
кёрё-бё.

Глаголдын' тёзёгёзи тунгак туюктарга токтогон болзо, токтодылу дьякылта кеберлю глаголдын' кожултазы па, пе, по, пё болор.

Темдөктөзө: 1. Айт-па, кус-па, ач-па.
2. Ич-пе, дьюгюриш-пе.
3. Оот-по, сок-по, токто-по
4. Сёк-пё, тёк-пё,
кёктёт-пё

Оlor колболу болуп турган глаголло кожо бичилер.

Глаголдын' тёзёгёзинде юндю табыштары а, у, ы, болзо, токтодылу кеберге кёчёр кожулталарында «ё» деп юндю табыш болор. (Ач-па, тур-ба, кыр-ба).

Глаголдын' тёзёгёзиндө юндю табыжы ю, е, и, болзо, токтодылу кеберге кёчёр кожулталарынын' юндю табыштары болор учурлу (кел-бе, ийир-бе, кёкю-бе).

Глаголдын' тёзёгёзинде юндю табыштары о, ё болзо, токтодылу кеберге кёчёр кожулталарынын' юндю табыштары ол ло бойлоры болор (токто-бо ёл-бё).

Глаголдын' тёзёгёзи юндю табыштарга ол эмезе дьарт туюктарга токтогон болзо, токтодылу кожулта юнгюр туюктан' башталар (айда-ба, кел-бе, тур-ба, юре-бе).

Глаголдордын' тёзёгёзи тунгак туюкка токтогон болзо, токтодылу кожулта тунгак туюктан' башталар (дьяс-па, тут-па, кёргюс-пе, ёт-пё).

Токтодылу дьакылта кеберлю глагол дьюзюннин' кожул-таларыла кубулып турар. Олордын' кубулары дьакылта кеберлю глагол аайынча болотон.

Темдектезе :

	<i>дь. тоо —</i>	<i>к. тоо . .</i>
1 дь.	кёрбө-йин	кёрбө-йли
2 дь.	кёрбө-зён'	кёрбө-гёр
3 дь.	кёрбөзин	кёрбө-зиндер
1 дь.	айтна-йын	айтна-йлы
2 дь.	айтна-зан'	айтна-гар
3 дь.	айтна-зын	айтна-зындар.

Токтодылу дьакылта кеберлю глагол дьюзюннин' кожул-таларыан' ёскө, тургуза, келер, ёткён ёйгө кубулып дьат.

Темдектезе :

	<i>дь. тоо —</i>	<i>к. тоо</i>
Тургуза ёй	1 дь. Мен иштебей дьадым. 2 дь. Сен иштебей дьадын' 3 дь. Ол иштебей дьат.	Бис иштебей дьадыбыс. Слер иштебей дьадыгар. Олор иштебей дьадылар (дьат).
Ёткён ёй	1 дь. Мен иштебедим. 2 дь. Сен иштебедин'. 3 дь. Ол иштебеди.	Бис иштебедибис. Слер иштебедигер (иште- беди). Олор иштебедилер.
Келер ёй	1 дь. Мен иштебезим. 2 дь. Сен иштебезин'. 3 дь. Ол иштебес.	Бис иштебезибис. Слер иштебезигер. Олор иштебестер (иште- бес).

§ 39. Глаголдордын' ёйлөри.

а) ёткён ёйдин' божобогон дьарталган кеберлю глаголдор.

Ёткён ёйдин' божобогон кеберлю глагол, дьакылта кеберлю глаголдон' бюдюп дьат.

Глаголдын' тэзэгёзи юндю табышка ол эмезе юнгюр туюкка токтогон болзо, ёткён ёйдин' божобогон глаголын бюдюрерге, тэзэгёгё «ды, ди» деп кожулта кожотон (отурды, уюкта-ды, кел-ди, бичи-ди).

Глаголдын' тѳзѳгѳзи тунгак туюкка токтогон болзо, ѳткѳн ѳйдин' божобогон кеберлю глаголын бюдюрерге, тѳзѳгѳгѳ «ты, ти» деп кожулталар кожотон басты, бус-ты, мѳрѳйлѳш-ти, ат-ты, кес-ти).

ѳткѳн ѳйдин' божобогон токтодулу глагол бюдюрерге, токтодулу кожултага улай, ѳткѳн ѳйдин' кожултазын кожотон (бютпе-ди, келбе-ди, бюдюрбе-ди, барба-ды, дѳанба-ды).

ѳткѳн ѳйдин' глаголы дѳюзюннин' тоо кожулталарыла кубулып турар. (Мен келди-м. Сен келди-н'. Ол келди. Бис келди-бис. Слер келди-гер. Олор келди-лер. Мен бютпей салды-м. Сен бютпей салды-н'. Ол бютпей салды. Бис бютпеди-бис, Слер бютпеди-гер, Олор бютпеди-лер).

ѳткѳн ѳйдин', глагол ючинчи дѳюзюннин' кѳп тоо кожулталу болуп дѳат. (Ат, уй, кой, суу ичерге бардылар. Мергендючи эр улустар ла мергендючи юй улустар дѳуун эдиш дѳадылар. Ким ле Ойрот бичикке дѳакшы юренер керегинде мѳрѳйлѳштилер).

Дѳе предметтин' ле дѳюзюннин' тоозын кѳргюзип салган болзо, кѳп тоо кожулта кожулбай бичилер. (Юч кижикелди. Колхозчылар ишке чыкты).

79. *Задача.* ѳткѳн ѳйдин' глаголын чыгара бичип алыгар.

От тан'аары дѳуук ѳчѳ берди. Ыштын' калганчызы кара ышталып калган айылдын' аланчыктары ѳрѳ юзюктелип чыга берди. Кюлдин' ортозына кичинек козычактар тен'еринин' дѳылдызындый дѳюкле суркурап дѳатты. Айылдын' ичинде тан'аары дѳуук соок билдире берди.

Токушев Барлай кен' эдектю тонын дѳамыныш алган, эшши дѳанында дѳоон агаштан' чертип салган орынынан' тѳжюп келди. Онын' кийгени эчки терези шалмар ла солдаттын' шинелинен' алып тан'ган топчылу ситца чамча болды. Барлай озогы улустын' дѳан'ынча, чамчазы сран'ай элѳп, дѳардынан' тушпейинче, чечпес болгон. Онын' чырыш кечире тартылып калган, дѳалбак тѳрт толыкту ман'дайы, суу торт кѳрбѳгѳн. Ненин' учун дезе, озогы улустын' куучыныла суу кирле кожо кижинин' ырызын апаратан дежетен.

б) ѳткѳн ѳйдин' дѳарталган кебер глаголды чын бичиир ээжизи.

Глаголдын' тѳзѳгѳзи «т» туюкка токтогон болзо, ѳткѳн ѳйгѳ кѳчѳр тужунда, кожултазы база «т» туюктан' башталатан (*ат-ты, тут-ты, бют-ти*).

Глаголдын' юндю табыштары кату юндю болзо, ёткёв ёйдин' кожултазынын' юндю табыштары база кату юндю болор, тёзинин' юндю табыжы дьымыжак болзо, кожултанын' да юндю табыжы дьымыжак юндю болор.

80. *Задача.* Кёчюрип бичигер. Точкалардын' ордына керектю букваларын тургузыгар.

Кан — Дьекпей кёп санаба...ы,
Алтын ёргёзинен' чыгара бас...ы,
Кан дьеерен адын тут...ы,
Кюмюш юйген сугуп тур...ы,
Кюбе дьалан' токуды.
Кюлер арташ ээрин салды,
Толгомолу тогус колон'ды,
Эрей толгой тартып ий...и.
Юзен'иге буды дьедип,
Юч эпкелип атан...ды,
Кюнчыгыш дьанын кёстёп,
Кёнюгип дьюрип ийди.
Шуурмакту талайлар кеч...и,
Шуурганду тайгалар аш...ы.
Кускун учпас куба чёлди,
Куюн кептю ёдюп тур...ы,
Сан'ыскан учпас сары чёлди,
Салкын кептю ёдюп тур...ы.

81. *Задача.* Кёчюрип бичиирде, тиренин' ордына керектю буквазын тургузыгар.

Церква турган акка чык-ылар. Ол акта церквени айландыра, церквенин' оградазында кёп улус отур-ылар. Кезиги бут быжында тур-ы. Ол анда беш дьус кирелю дьаш ёскюрим, санаркаган юй улус ла балдар бол-ы. Ол улус ончозы кыйымырап, нени де сакыгандый, баштарын кёдюрип, айландыра кёрюп тур-ылар. Гудок мустап, улустын' куучындажып турган табыжын туй ал-ы. Улус каймыгыштылар, отургандары тур-ылар. Бир минутка тым боло бер-и. Улус белетенип тур-ы. Кёп улустын' чырайы кугар-ы.

М. Г о р я к и й.

в) тургуза ёйдин' глаголы.

Тургуза ёйдин' глаголынын' бюдюп турган тёзёгёзи база ла тегин дьакылта кеберлю глаголдон' бюдюп дьат.

Темдектезе: *бар-барып дьат; кел-келип дьат; иште-иштеп туру.*

Тургуза ёйдин' глаголын бюдюрер кожулталар *н, ип, ын, ун, юп* болор. Ого юзери *дъат, туру, отуру* деп болушчы сёстю болор.

Дьякылта кеберлю глагол юндю табышка токтогон болзо, *н, дъат, и, туру* деп кожулталу болор.

Тем дектезе: *ойно-ойнон дъат, кёктё-и дъат, кожом'-дон отуру.*

Дьякылта кеберлю глагол дьян'ыс юйелю болуп, туюк табышка токтозо, юндю табыжы *ы, а* болзо, кожултазы *ып* дъат, *ып* туру болор.

Дьян'ыс юйелю дьякылта кеберлю глаголдын' юндю табыжы *е, и* болуп туюк табышка токтогон болзо, кожултазы *ни* дъат, *ип* туру болор.

Дьян'ыс юйелю дьякылта кеберлю глаголдын' юндю табыжы *о* болзо, кожултазы *ун* дъат, *ун* отуру болор. Дьс юндю табыжы *ё* болзо, кожултазы *юп* дъат, *юп* туру болор.

Тургуза ёй эки учурлу болуп дъат. Онын' темдектен дьартайтаны: 1) тургуза ла ёдюп дъаткан керекти айдар, 2) дьяантайын болуп турачы керетки айдар.

Тем дектезе: *Бюгюн кюн дьаркындю чалып дъат.*

Бу эрмекте бюгюн ле болуп дъаткан керекти айдып дъат. Кюн тюште чалып дъат. Бу эрмекте дезе, дьяантайын болуп турган керекти айдып дъат.

Агаш суу дьяказынан' ыраак агып дъат. Бу эрмекте тургуза ёдюп дъаткан керекти айдып дъат. *Агашты суула агызып дъат.* Бу эрмекте дьяантайын болотон керекти айдып дъат.

Тургуза ёйдин' глаголы кандый бир ёткён керекти дьартаганда айдылатан. Тургуза ёйдин' глаголы ёткён ёйдин' эрмегинде анчадала кён айдылары, природада, телекейде кандый бир неме болгонын дьартаганда айдылып, эрмекти чечен эдерин берип дъат. Куучындап турган, кижн, анчадала эн' озо ёткён ёйлё айдып турала, тургуза ёйлё айдып турала, келер ёйлё айтканда, куучын дьарана берет.

Тем дектезе: *Мен кенетийин бала тужумды сана-амга алындым. Мен адамла дьялан'га барарга тергенип дьадым. Кюн чалып дъат, дъе дьылытнай дъат. Ёлён'нин' чалыны дьялтырап дъатты.*

Тургуза ёйдин' эдилгези келетен ёйдёги учурлу эрмектеринде де айдылатан: 1) кьялтазы дьок болотон керекти айдып дъаткан тушта (Мен эртен бу городты таштап барып дьадым).

Тургуза ёйдин' глагол дыюзюн кожулталарыла мынайда кубулып дьат:

Дь. тоо

К. тоо

1. Бичип дьадым
2. Бичип дьадын'
3. Бичип дьадыры

Бичип дьадыбыс
Бичип дьадыгар
Бичип дьадылар

82. *Задача.* Тургуза ёйдин' глаголдорынын' эн' озо тургуза ёдюп дьаткан керекти айдып турганын, онон' дьаантайын болуп турганын, дьартап турганын чыгара бичип алыгар.

- а) Тан'дакталып тан' келет.
Тамырланып кюн чыгат.
Арка дьерде кююк эдет.
Айыл сайын ыш чёйилет.
Эмеген улус уй саайт.
Эр улус ишке чыгат.
- б) Кою быдыраш булут ёткюре,
Чыгып дьады дьаркындугу ай.
Сарылталу сары чёлди,
Дьарыдып туру дьайнадылу.
Шын'ыраган кюзюн'юлю дьан'ыс аай,
Чаптыктанып табыштанган,
Шыралталу кыштын' дьолыла,
Дьегюлю юч ат барып дьат.
Ямщиктин' узун кожон'ынан'
Тёрёл не де угулат...
Дьалтанбастын' дьыргалы ошкош,
Карарган турада, кандый да от кёрюнбейт,
Дьыш ла кар удур туштайт.
Дьан'ыс ла чокыр чакырым столбозы,
Дьантайын мында туштажат.

П у ш к и н.

- г) келетен ёйдин' дьарталган кеберлю глаголы.

Келер ёйдё не болотонун айдып дьартап турган сёсти келер ёйдин' глаголы деп айдып дьат. Келер ёйдин' глаголын база божогон ло божобогон кеберге бёлююрге дьараар.

Эдилгени божодып бюдюрерин дьартап чокум айтпаган болзо, оны келетен ёйдин' тегин кебер глаголы деп айдар.

Дьакылта кебер глаголынын' тэзэгэзине ар, ор, ир, ер, ёр деп кожултаар кошкондо, келер ёйдин' глаголы бюдюп дьат.

- Тем дектезе :
1. Бар-ар, кыр-ар, тур-ар, ан'да-ар.
 2. Токто-ор, ойно-ор, ото-ор.
 3. Кел-ер, теер-ер, эпте-ер.
 4. Бичи-ир, телчи-ир.
 5. Коры-ыр, коркы-ыр, сакы-ыр.
 6. Ёркё-ёр, мёрёйлёж-ёр.

Эдилгези бюдюп божоорун дьартап айдын турган болзо, оны келетен ёйдин' божогон бюдюмдю глаголы деп айдатан. Дьакылта глаголдын' болушчы болуп турган сестёрине келетен ёйдин' кожултаар кошкондо, келер ёйдин' божогон бюдюмдю глаголы бюдюп дьат (барып кел-ер, дьазап сал-ар, коруп тур-ар, бюдюрип сал-ар).

Келер ёйдин' глаголынын' ордына дьайылчак сестёр ас эмес айдылып дьат. Олор келер ёйдин' глаголынын' ордына мындый учурлу эрмектерде туруп дьат: 1) Сурак эдип турган (Эртен агаш кезерге канча кижии баратан); 2) Керекти дьарт биле-тура айдар тушта (Ан'чылардын' эртен ан'дап чыгатан кюни); 3) Тын'ыда сананып айдары (Бис апты юребейтен улустар).

Келетен ёйдин' божогон до божобогон до кебер глаголдоры дьюзюнге тоого кубулып турар.

Тем дектезе :

1. дь. Дь. тоо	К. тоо
2. дь. кёр-ёр-им	кёр-ёр-ибис
3. дь. кёр-ёр-ин	кёр-ёр-игер
кёр-ёр	кёр-ёр-лёр
1. дь. сал-ар-ым	сал-арыбыс
2. дь. сал-ар-ын'	сал-арыгар
3. дь. сал-ар	сал-арлар
1. дь. кёр--ё-тём	кёр-ё-тён-ибис
2. дь. кёр-ё-тён'	кёр-ё-тён-игер
3. дь. кёр-ё-тён	кёр-ё-тён-дёр

А дь а р у : Баштапкы дьюзюннин' кёп тоолу кожултаары эрмекте кыскарта да айдылып дьат (кёрётён-ис, барар-

ыс, келер-ис) дье бичиир тужунда кожултаарды дьетире бичиирге керек.

83. *Задача.* Кёчюрүп бичиирде, келер ёйдин' глаголдо-рынын' алдынан' чийю тартып темдектегер.

1. Дьабага кулун ат болор.
Дьаш бойым чыдаарым.
Кийис тоным чёйилер
Дьаш ёскюрим кижиги болор.
2. Ескё ороондордо карандаштарыбыс,
Ештюлерле калганчы дьуу эдер.
Бистин' мааны дьен'ер,
Дьайымду дьыргалду юйелер,
Эмди келер чактарда,
Бастыра албаты тилдериле,
Элин чактардын' мён'кюге
Ленин ле Сталин! — деп
Эки дьаркынду ат адаар.

д) Келетен ёйдин' глаголдордын' чын бичиир ээжизи.

Дьякылта кеберлю глагол юнгюр туюкка токтогон боло-ло, юндю табыштары *ы, а, у*, болзо, келер ёйдин' кожултазы *ар* болор (кыр-ар тур-ар, ал-ар). Юндю табыштары *е, и, ю*, болзо, кожултазы *ер* болор (кел-ер, кир-ер, юр-ер) онон' ёскё юндю табыштары бойларынын' ла юндю табыштары-нан' тартар (кёр-ёр, бол-ор).

Дьякылта кеберлю глагол *а, е, о, ё ы, и, ю, у* деген табыштарга токтогон болзо, келер ёйдин' кожултазында ол-ло юндю табыштары кыйыш дьок туратан.

- Темдектезе:
1. а ан'да-ар, амада-ар,
 2. е неке-ер, мен'де-ер,
 3. о токто-ор, коско-ор,
 4. ё кёктё-ёр, ёмёлё-ёр
 5. и бичи-ир, дьи-ир,
 6. ы коры-ыр, талкы-ыр.
 7. у утку-ур
 8. ю юркю-юр

84. *Задача.* Көчүрүп бичиирде, божоткон букваларын таап бичип салыгар.

а) Нөкөрлөрүмди ончозын мөрөй ажыра тартып ал-рым. Кандый ла малды чеберле-р учурлу. Мен кызыл Черюге барып дьуу керегине юрене-им. Бис эртен нөкөрүмле кожо киного бар-р болдыбыс.

б) Мен эртен дьеримнен' келген письмого каруун ий-рим. Ан'чыга ёйинде ан'д-ар керек.

в) Сен аймакка бар-рын' ба? Мен анда барып ишт-р кижги.

§ 40. Дьарты дьок кеберлю глагол.

Ёйин дьартап глаголды айтканда, дьарты дьок кеберлю глагол болор.

Келетен ёйдин' глаголына *га, ге, гё го* деген кожулталар кошкондо, дьарты дьок кеберлю глагол бюдюп дьат. Дьарты дьок кеберлю глаголдын' кийнинде (туру, дьат) деп болушчы глагол турар.

Темдектезе: *киче-ер-ге дьат, көр-ёр-гё туру, тож-то-ор-го туру, сакы-ыр-га дьат, тур-ар-га туру, иште-ер-ге туру, алта-ар-га дьат.*

Дьарты дьок глаголдын' болушчы сёзи дьюзюннин' ле тоо кожулталарыла кубулып турар (иштеерге дьадым, иштеерге дьадыбыс, иштеерге дьадыгар).

Глаголдын' тёзёгёзинде *а, о, е, ё* деп табыштар бар болзо, дьарты дьок кеберлю глаголдын', кожултазында ол юндер бар ок болор.

Темдектезе: 1. *а* дьан-ар-га, кыр-ар-га, суула-ар-га.
2. *е* эд-ер-ге, кел-ер-ге, дьед-ер-ге,
3. *о* отокто-ор-го, коско-ор-го, той-ор-гё,
4. *ё* көр-ёр-гё, тёз-ёргё, тёлёр-ге.

85. *Задача.* Көчүрүп бичиирде, дьарты дьок глаголодорды чийюле темдектеп алыгар.

1) Колхозтын' ан'чылары ан'дан барарга шыйдынды;
2) Малдан' алар кирелтени элбедерге, малдын' кийнинен' тын' кичееп көрёргё керек; 3) Билерге бир сёс билбеске

мун' сёс; 4) Кёпөгөш дьакшы ёлен' эдиң аларга, елен'ди эртелеп чабарга керек; 5) «Мен бу кюн дьуунда доклад эдерге турум», деп председатель куучындады; 6) Мандылай ёбөгөн городко дьедерге сьурен албаданды; 7) Колхоз дьылу кажаган эдерге агаш тартып алды.

86. *Задача.* Кёчюриң бичирде, кажы эрмектин' ичинде 2) Ан'чылар ан'даң барарга юч конок кирелю шыйдындылар; 3) Дьараш чечектю ёлөн'ди кезерге дьазалду чалгыны колго алды; 4) Колохзчылар аш кезерге бардылар; 5) Сен мылтык адарга юрениң алдын' ба?; 6) Ан'чы меесте турган эликти адарга, кырлан' ажыра ён'ёлөп келди; 7) Малды ардак тударга качанда болзо, кажаган керек.

§ 41. Молдьолу кеберлю глагол.

Кандый бир эдилге база бир эдилгеден' камаанду бюджетинин дьартаң турган сёсти *молдьолу кебер* глагол деп айдып дьадыбыс.

Молдьолу кебер глаголдын' бюдери мындый.

Глаголдын' тазылына за (са), зе (се), зо (со), зё (сё) деген кожулталарды кошкондо, молдьолу кебер глагол бюдюп дьат.

Тем дектезе : Кюн чыгар болзо, дьылый берер.

Кюн ашса, соой берер,

Мёрёй ажыра иштезе, иш дьылгыр барар.

Ашты машинала соксо, аш тюрген согулар.

Атты кичееп азыраар болзо, ат бёкё болор.

Малды кичееп кёрбёзё, мал ёскюриң болбос.

Молдьолу кеберлю глаголдор ёткён, келер ёйдё айдылын турар.

Тем дектезе :

а) ёткён ёйдё.

Бис фабрик, заводты тын'ытпаган болзобыс, социализмди бюдюриң болбос эдибис. Октябрьдын' революциязы болбогон болзо, колкючиледьаткандар эмдиге дьетире каран'уй дьюрер эдибис.

б) Келер ёйдин' :

Бис малды ёскюрзебис, дьюрюмибис дьаранар. Бис ашты кёп салар болзобис, малды да тын' ёскюрерге дьен'ил болор.

Молдьолу глагол дьюзюннин', тоонын' кожулталарына кубулыш турар.

Тем дектезе :

	дь. т.	к. т.
1	дь. ал-за-м	ал-за-быс
2	дь. ал-за-н'	ал-за-гар
3	дь. ал-за	ал-за
1	дь. эт-се-м	эт-се-бис
2	дь. эт-се-н'	эт-се-гер
3	дь. эт-се	эт-се

Глаголдын' тэзэгёзи юндю табышка ол эмезе юнгюр туюктарга токтогон болзо, молдьолу кожулталар юнгюр туюктан' башталатан (ан'да-за, эмде-зе, бичи-зе, тэзё-зё, бар-за, кел-зе, дьур-зе, ижен-зе).

Глаголдын' тэзэгёзи тунгак туюкка токтогон болзо, молдьолу кожулталар тунгак туюктан' ок башталар (кас-са, мёрёйлёш-сё, мергендеш-се, бус-са, тут-са, юрет-се, ёс-сё).

Глаголдын' тэзэгёзи о деген тунгак туюкка токтогон болзо, молдьолу глагодо экилене бичилер (кас-са, дьас-са, бус-са, кёргюс-се, тургус-са, дьаттыргыс-са, тамыс-са, сус-са).

Молдьолу кебер глаголдордын' кийининде запятой тургузар учурлу.

Глаголдын' тэзэгёзинде а, о, ё деген юндю табыштар болзо, ол ок юндюлер молдьолу кожултада туратан.

Тем дектезе :

1. А Аткар-за, апар-за, дьакар-за акала-за, каар-за, тур-за, дьул-за, согул-за, дьуул-за.

2. Е Экел-зе, кедерлет-се, мен'дет-се, дьелдир-зе, сюр-зе, кир-зе, дьур-зе, кёргюс-се.

3. О бол-зо, тооло-зо, дьорт-со, токтот-со, токто-зо, коско-зо, тос-со, дьогол-зо.

4. Ё -ёл-зё,

ёмёлёш-сё, ёрёлё-зё, ёкпёлён-зё,
ёс-сё, тэзёл-зё, кёктё-зё, кёстёт-сё.

87. *Задача.* Кёчюрип бичийле, келер ёйдин' молдьолу глаголдорынын' алдынан' чийю тартып темдектегер.

1) Малды кичееп азыраза, онон' кёп туза алар; 2) Бис мёрёйлёжип иштезедис, ижибис дьылгыр болор деди; 3) Дьас келзе ле, дьараш юндю кююк эдер; 4) Дуун болзо, мен дьуунга барар кижиде; 5) Мен дьайгыда сууга кирзем, кёрёрин' деп, бир уулчак мактанды; 6) Бириктирген малыбыс ёссё, дьадыныбыс там дьаранар; 7) Энези уулынын' айткан сёзине комыдай да берген болзо, дье чёйгёндёги чайын отко асты.

§ 42. Дьандыра кебер глагол ло чын бичиир эжизи.

Дьакылта кеберлю глагол оны бюдюрип турган кижиге кёчюп турган болзо, оны дьандыра кеберлю глагол деп айдатан.

Дьакылта кеберлю глагол и, ын, ин, ун, юн деп кожулта кошкондо, дьандыра кебер глагол бюдюп дьат (иште-иштен, куучында-куучындан, дьуу-дьуун, кёктё-кёктён, бодо-бодон, Тут-тудун, кий-кийин).

Дьандыра кеберлю глаголдор дьюзюнге, тоого кубулын турар.

Темдектезе:

<i>к. тоо</i>	<i>дь. тоо</i>
1. дь. юрен-е-йин	юрен-е-ли
2. дь. юрен-зен'	юрен-и-гер
3. дь. юрен-зин	юрен-зин-дер
1. дь. тудун-а-йын	тудун-а-лы
2. дь. тудун-зан'	тудун-ы-гар
3. дь. тудун-зын	тудун-зын-дар

Глагол юнгюр туюк табышка токтогон болзо, дьандыра кеберлю дьакылта бюдюмдю глаголдын' «и» кожултазы и, ы, ю, у, деген юндю табыштар ажыра кожулар (кёр—кёрюн, бер—берин, тут—тудун).

Глаголдын' юндю табыштары кату юндю болзо, дьандыра кеберлю глаголдын' баштапкы дьюзюннин' дьан'ыс тоонын' кожултазы айын, ойын' болор (таран-айын, дьон'дон-ойын).

Глаголдын' юндю табыштары дьымыжак болзо, дьан-дыра кеберлю глаголдын' баштапкы дьюзюннин' дьан'ыс тоо кожултазы *ейин, ёйин* болор (кёрюн—ейин, кёктён—ёйин).

§ 43. Дьёпсинер кеберлю глаголдор ло чын бичиир ээжизи.

Эрмектин' ичинде дьёпсинер кебер глаголдор айдылып дьат.

Тем дектезе: *Аттангай, ойногой, кёргёй.*

Дье аразында дьёпсинер кеберлю глаголды дьёпсинген кеберлю деп айдатан.

Тем дектезе: *Угускай ла. Ёчёгёй лё.*

Дьёпсинер кеберлю глаголдор келер ёйдё айдылып дьат. Олор дьюзюнге тоого кубулып ок дьат.

Тем дектезе: *дь. тоо—* *к. тоо —*

а)	1 дь.	Мен юренгейим	Бис юренгейибис
	2 дь.	Сен юренгейин'	Слер юренгейигер
	3 дь.	Ол юренгей	Олор юренгей
б)	1 дь.	Мен баргайым.	Бис баргайыбс
	2 дь.	Сен баргайын'	Слер баргайыгар
	3 дь.	Ол баргай	Олор баргай

Юндю ол эмезе юнгюр туюкка токтогон дьакылта кеберлю глагол болзо, дьёпсинер кебер глаголдын' кожулталары юнгюр туюктан' башталып *гай, гей, гой, гёй* болор.

Тем дектезе: *алтагай, карыгай, келгей, кетегей, кёргёй, кёктёгёй, болгой, ойногой.*

Дьакылта кеберлю глагол тунгак туюкка токтогоны дьёпсинер кебер глаголго кёчёр кожулталар база тунгак ок туюктан' башталып *кай, кей, кой, кёй* болор (айткай, эткей, ооткой, капкай).

Дьакылта кеберлю глаголдын' юндю табыштары *а, у, ы,* болзо, кожулталарынын' юндю табыжы *а* болор учурлу (кыргай, тургай, аткай) юндю табыштары *и, е, ю,* болзо, кожултанын' юндю табыжы *е* болор учурлу (*юр-гей, келгей, кир-гей*). Глаголдын' тэзёгёзинде ылгый *ё* эмезе *о* болзо, кожулталарында, ол ок юндю табыштар турар (кёктён-гёй, обоологой).

88. *Задача.* Бойыгар сананып, дюзюндердин ончозына дьёпсинер кебер глаголду эрмектер бичигер.

Кёргюзю: Бичикке дьакшы юренерге кичеенетен мёрёйди сюрекей быжулап бюдюргей... м. Бичикке дьакшы юренерге кичеейтен договорды бис те быжулап бюдюргей... б... с. Бичикке юренерге дьалкуурарымды торт таштагай... м. Бис те юренерге дьалкуурарыбысты дьоголткой... быс.

§ 44. Эрен'истер.

Кандый бир эдилге бюдюп дьатканын, бюдюп калганын дьартап, адалгыштын алдында турган глаголдорды эрен'истер деп айдар.

89. *Задача.* Бу эрмектерди кычырала, карарта базылган глаголдорды чыгара бичип алала, кожултааларын айдып беригер.

Куучын *айткан* кижиге келди. *Кёргөн* кижиге айдып дьат. *Барган* кижиге дьанды. *Мылтык аткан* кижиге базып келди. *Бичик экелген* кижиге дьана берди.

Куучын айдып *дьаткан* кижиге меге таныш. Бичикти *кычырган* кижиге аттана берди.

Дьакылта кеберлю глагол юндю эмезе юнгюр туюкка токтогон болзо, эрен'истердин кожултаазы «г» туюктан башталып ган, ген, гон, гён болор.

Темдектезе: *бар-ган, кел-ген, ойно-гон, кёр-гён.*

Дьакылта кеберлю глагол тунгак туюкка токтогон болзо, эрен'истердин кожултаазы тунгак «к» табыштан башталып ган, ген, гон, гён болор.

Темдектезе: *ат-кан, ёт-кён, оот-кон, эт-кен.*

— 90. *Задача.* Бу төмөн берилип дьаткан эки бөлүктөгү эрмектердин эрен'истери кандый ёйди дьартап турганын айдып беригер.

1. Дьолыгышкан кижиге келди.

Иштеген кижиге алдырышпас.

Андап аттанган кижиге келбеди.

Доклад айткан кижиге келбеди.

Мёрёйлөшкөн кижим келбеди.

2. Келип дьаткан кижиге меге таныш.

Бу мёрёйлөжин турган кижиге болуп дьат.

Бу ёдюп дьаткан ёй сюрееп учурлу ёй.

Бичик кычырып турган уул городтон келген.

Сёс айдып турган кижиге менин нёкёрим.

91. *Задача.* Бу төмөн бирилгенди бичип, эрен'истерди кожулталарынын божоткон букваларын тургузып туругар.

Станцияга дьетире эки ле чакырым арт...ан. Суунын дьаказында, черюни тургузарына эпто ак дьалан дьайылып кал...ан дьатты. Дьолды билетен улустардын айт... каныла болзо, Славянскийдан бери бу мындый эпто токтогодый ак дьер дьок болуп тур... аны дьарт билдирди.

Тургузала кечю агаштар кечире таштап, ончозы тюрген ол дьанына кечип чык...аны кайкамчыкту болды. Ол дьанына суунын дьарадына чык...анла кийининде сагыш дьарыды: эмди черю сууда эмес, эмди олар бойынын дьюрюмин тегин бербестер! Мылтык дьепселди чок...он кийининде, аттарды откорып сал...ан. Командирлер частьтарын стройго тургузып салдылар. Кажы ла талалары дьаар разведчиктер дьорттылар. Дьурексин турган дьоголып тур...ан. Кажы ла керек кайкамчыкту тюрген бюдюп тур...ан. Онойып тюрген ёдюп аларга керегин, черючилердин кажызы ла билип тур...ан.

Ф у р м а н о в.

§ 45. Эрен'ис кеберлю сёслё олардын чын бичиир ээжизи.

Не бололо, канайдала, канайдарда, канайткажын, канайтканча, деп сурактарга айдылып, эрмектин ичинде турган сёстёр эрен'ис кеберлю деп айдылып дьат.

Ол эрен'ис кеберлюлерди төрт бёлюкке бёлююрине дьараар.

а) Олардын баштапкызынын бюдери мындый:

Дьакылта кеберлю глаголдорго *ла, ле, ло лё*, деген кожулталар кожулганда, эрен'ис сёстёр бюдюп дьат. (Бис мёрёйлөжёлё, мёрёйди алдыбыс. Мал семиреле, килейе берди).

Эрен'ис кеберлю сёс, ёткён база келер ёйдин' болуп турар. Мен бичикке юренип алала, юредючи болорым. Токна колхозко киреле, сюрееен кёрюмдылю иштеп дьат).

Баштапкы бюдюми, эрен'ис кеберлюлер божогон бюдюмдю де божобогон до бюдюмдю болуп дьат.

Божогон бюдюмдю эрен'ис кеберлюлерде, божогон дьякылта дьок (Малды кёрёлё, удура дьюгюрди).

Уулчак отурала, бичик бичиди. Сууга барала, дьяан балык кёрди).

Божогон бюдюмдю эрен'ис кеберлюлерде божогон дьякылта глаголго юзери болушчы сёстёр болотон. (Уулус ёлён'ди эдин салала, аш кезерин баштады. Аш ижин божодып салала, кузуктаарга аттандылар).

Туюкка токтогон дьякылта глаголдын' тёзёгёзинде *а, е, о, ё* деген юндю табыштар бар болзо, ол ок юндю табыштар эрен'ис кеберлюлердин' кожулталарында да бар болуп турар.

Темдектезе: *бар-а-ла, айд-а-ла, кел-е-ле, бер-е-ле, оод-оло, токтод-оло,, кёр-ёлё.*

Дье дьякылта кеберлю глагол юндю табышка токтогон болзо, эрен'ис кебер кожултазы «й»-ден' башталар.

Темдектезе: *Бёктё-й-лё, тооло-й-ло, меке-ле-й-ле.—*

Эрен'ис кеберлюлер башкаратан сёстю болзо, олардын' кийининде запятой тургузатан учурлу.

б) Олардын' экинчизинин' бюдери мындый:

Эрен'ис сёстёргё *ча, че, чё*, деген кожулталар кошкондо, келетен ёйдин' экинчи бюдюмдю эрен'ис кеберлю бюдюп дьат.

Темдектезе: *Дьуун ёктён-чё, сен мынан' кедери барба. Доклад божогончо, ары-бери баспа. Бистин' башчыбыс келгенче, сен мында отур. Ол сёс айдын турганча, сен онын' шююп турган санаазын бичип ал.*

Экинчи бюдюмдю эрен'ис кеберлю ёткен, тургуза, келер ёйгё айдылып дьадылар.

1. Ёткён ёйдинин' темдектезе:

Ол дьюгюргенче, дьедин келген.

Ол бичигин тудунганча, класска кирген.

2. Тургуза ёйдинин' темдектезе:

Ол аайына чыкканча, угуп дьат.

Ат эмдиге дьетире ман'таганча дьюрю.

Улус Токнанын' айлында отурганча эмтир.
3. Келер ёйдийин темдектезе:

Сен, керекти бюдюрип божотпогончо, барба.
Мен, атты дьедингенче, келерим.
Ол ижин бюдюрбегенче, дьанбайтан.

Эрен'ис сестёрдө юндю табыжы кату болзо, эрен'ис кебердин' экинчи бюдюминин' кожултазы ча, чо болотон.

Эрен'ис сестёрдө юндю табыжы кату болзо, эрен'ис кебердин' экинчи бюдюминин' кожултазы ча, чо, болотон.

Темдектезе: *Барган-ча, сакыган-ча, болушкан-чи, дьалкуурган-ча, ооткон-чы.*

Эрен'ис сестёр дьымыжак юндю болзо, эрен'ис кебердин' экинчи бюдюминин' кожулталары че, чө болотон.

Темдектезе: *Берген-че, юренген-че иштеген-че ёлгөн-чө, бюткен-че, кёрюнген-че, мекелеткен-че, ёскөн-чө.*

Экинчи бюдюми эрен'ис кебердин' кийининде запятой тургузатан учурлу.

Темдектезе: *Дьалкуурып базып дьюргенче, кичеенип иштенер керек.*

Балдар бичиктерин тудунганча, школко кире кондылар.

в) Олордын' ючинчизинин' бюдери мындый:

Келер ёйдин' глаголына *да (та), дө (те), (то), дө (тө)* дөген кожулталар кожордо, ючинчи бюдюмдө эрен'ис кеберлю бюдюп дьат.

Темдектезе: *ан'-да-ар-да, мен'-де-ер-де, кёктө-ёр-дө, озо мен дьокту болгом. Колхозко киреле эмбдиге дьетири дьадын иштееримде, аргалу дьадынду боло бердим. 2) Дьоннын' дьууны болордо, мен дьуунда отурдым. 3) Бис колхозто мёрөйлөжин иштеерибисте, ижибис дьылгыр, бюдюп дьат.*

Келер ёйдин' дьан'ыс тоолу глаголынын' ючинчи бюдюми эрен'ис кеберлюлердин' кожулталары юнгюр туюктан' ок башталар.

Темдектезе: *ан'-да-ар-да, мен'-де-ер-де, кёктө-ёр-дө, токто-ор-до, мёрөйлөж-ёр-дө, юрен-ер-де. —*

Келер ёйдин' глаголынын' кёп тоолу дьюзюннин' кожулталарынын' кийининде ючинчи бюджетми эрен'ис кеберлюлери-нин' кожултазы тунгак туюктан' башталатан.

Темдектезе: *Кычырарыбыс-та, дьадарыбыс-та, иш-теерибис-те, конорыбыс-та, турарыбыс-та, бичирибис-те.*

Ючинчи бюджетми эрен'ис кеберлюлердин' кийининде база запятой тургузатан.

Темдектезе: *Качан бис кузуктан дьюрерибисте, сюрееен, дьаан аю кёрдибис. Ончобис кыйыгырарыбыста, аю бистен' кача берди.*

г) Олордын' төртинчизинин' бюджетми мындый. Глаголдын' тегин төзөгёзине *гажын, гежин, кажын, кежин, деген* кожулталарды кошкондо, төртинчи бюджетми эрен'ис кеберлю глагол бюджетми дьат.

Темдектезе: *Акам, ортон школды божодоло, дьаан школго баргажын, мен де анда барып юренерим.*

Глаголдын' төзөгёзинде кату юндер болгожын, төртинчи бюджетми эрен'ис кебердин' кожултазы *кажын, гажын, кожын* деп болотон.

Темдектезе: *Бар-гажын, бас-кажын, дьан-гажын, дьас-кажын, кырга-жын, кыс-кажын тур-гажын, тут-кажын, токто-гожын, кёптё-гёжин.*

Глаголдын' төзөгёзинде дьымыжак юндю табыштар болзо, төртинчи бюджетми эрен'ис кебер кожулталары *гежин, гёжин, кёжин*, болор.

Темдектезе: *бер-гежин, кес-кежин, дьюр-гежин, ёс-кёжин, кёр-гёжин.*

Төртинчи бюджетми эрен'ис кебер глаголдордын' кийининде запятой туратан.

Темдектезе: *Председатель дьуунга келгежин, ол биске сюрееен дьакшы куучын айдып берер. Ол кучынды айткажын, сен оны кичееен ук.*

92. *Задача.* Бу төмөн берилгенди бичигер. Керектюдьерине запятой тургузыгар.

1. Ол улустар келеле кыранын' дьанындагы эдилю одуга келип тьушти. 2. Эки кичи төрт атты машинага дьегеле

буудайдын' ан'канына келип турала буудайды айландыра кезип кире берди. 3. Олордын' кийининен' база бир машина дьеделе буудайды кезе ок берди. 4. Улустар сюгюнижип кыраны айландыра турала кескен буудайды буулай берди. 5) Бир кезек дьинт улус келеле буулалган снопторды курлай тажыгылады. 6. Карган ёбёгёндёр барала тажып салган снопторды отурызымга отургысты. 7. Одудагы улус от салала аш курсак кайнатты.

93. Задача. Андый ок иш.

Тюн киргенче кайда дьюрдин' балам деп уулынан' энези сурады. 2. Уулы эки эрди чёйилгенче эки дьаагы бутуйганча косты юрюп отурды. 3. 1931 дьылга дьеткенче Иваннын' дьюрюми бу тал табышту Иняда болды. 4. Мандьынын' койлорын кабырып онон' бор-боткы алып дьиирге басканча бичикке юрензем кайдат деп санандым.

94. Задача. Бу берилгенди бичигер. Точкалардын' ордына эрен'ис кебердин' керектю кожулталарын тургузыгар.

1. Карагайдын' будагы,
Касталган... сынза торт.
Коммунистин' дьан'ынан',
Айрылган... ёлзё торт.
Дьаш агаштын' будагы,
Толголгон... сынза торт,
Комсомолдын' дьан'ынан'
Айрылган... ёлзё торт.
2. Дьарык кемеге отурган...
Дьар дьакалап базадым,
Тан' алдынан' дьаткан..
Колхозко барып киредим.

3. Дьууннын' улузы дьуулган... мен бойымнын' докладым белетеп алдым. 4. Ёйди тегин ёткюрген... урогым белетейдим деп юренчик айтты. 5. Бис киноны кёрюп отурган... он час боло берген. 6. Бёрю ман'таган... кырлан'ды ажа берди. 7. Мен келзем тёёни дьединген... келерим. 8. Улус эмдиге дьетире дьуунда отурган... 9. Мергендючи ижин бюдюрбейин... дьанбай дат.

95. Задача. Кёчюрип бичиирде, запятой тургузатан дьёрлерине запятой тургузыгар.

1' Дье, отурыгар деп ол дьылтыркай тонду кижн орустап айдарда ончолоры отурганда аттын дьуреги онон тын'ыда согулды, анча-мынча болбой, турган дьеринен' ичкери бурт ла эде берди.

Машина ары-бери дьайканарда-Иваннын' сагыжы дьаманданды: «Бу оос мырдын тартырбас, калдыу немези кижн дьыккай» деп бектеп тудунып алар дьерин тапшай, ары-бери экшелип турды. Ол дьол дьаказында агаштарды, телеграфтын' стоболорын кёргөндө коштой келип ёдюп ыраап дьаткан немедий кёрюнип турдылар. Бу ла тужунда онын' бая аймакта айдышкан машиназы бу туру деп сананды.

Онойто келип дьатканда боом дьерлерди келип ёдёрдө мынызы ёзёк төмөн чурап ийгей деп санаазы алыстанып келип дьатты.

96. *Задача.* Бичигер, тире тургускан дьерине божоткон буквазын бичип, керектё дьерлерине тургузатан темдектерин тургузыгар.

1. Дьееренибиске минеле
Дьерибиске дьелерибис
Дьутна байлар келгеж-н —
Дьитке мойынын юзерибис
Кара тайга минеле
Кадьулада дьелерибис.
Канду дьутна келгеж-н —
Как ман'дайына адарыбыс.

2. Май ай дьедин кел-ежин природа дьарана берер.

3. Бистин' ийген делегадыбыс дьанып кел-ежин биске солун куучындар айдар. 4. Ан'чылар дьышка барала ан'даажын бир ай кирелю болорлор. 5. Бисти юредючи юреткежин бис кандыйла юредюзин кичееп угарыбыс. 6. Кандыйла кижн такаа тут-ажын онон' туза алар.

§ 46. Колбучы.

Колбучы дегени, сёсти сёслө колбоштырып, сёсти сёслө тен'дештирип, эрмекти эрмекле колбоп турар куучын эрмектин' юлюзи болуп дьат.

97. *Задача.* Бу эрмектерди кёчүрүп бичип алаала, кандый сёс сёстөрди колбоп, колбучы болуп турганын айдып беригер.

1. Кырада койлор ло эчкилер дьүрүп дьат.
 2. Тетрадь ла карандаш садып ал.
 3. СССР-дын' колкючиледьаткандары дьан'ыс карындаштый нак.
 4. Мёш лё карагай кюйгюр агаштар.
 5. СССР-дын' ишмекчилери ле крестьяндары дьан'ыс план бюдюрин дьат.
 6. Бис сууга эжинерибис, эмезе кемелю дьюзерибис.
 7. Кооперативка Иван, Петр база Коля бардылар.
- Эрмектин' ичинде сёстин' сёслё колбоштыра тоолой айдар.

Эрмектин' ичинде сёсти сёслё колбоштырар; ла, ло, ле, лё, база, эмезе деп колбучылар болор.

Була, ло, ле, лё деген колбучылар ээжи аайынча, онын' алдындагы колболып турган сёзинде кандый юндю табыш бар, андый юндю колбучы турар.

Темдектезе: *ат ла уй, кой ло эчки, тёё лё сарлык, чибиле каргай.*

98. *Задача.* Бу берилген эрмектерди бичип алаала, онон' анда кандый сёстөр колбучынын' ордына туруп дьат, айдып беригер.

1. Кырда тюкюлер де бёрюлер де бар.
2. Бистин' дьерде кайын'да карагайда бар.
3. Бисте школдо кино до бар.
4. Кышкыда ёркё дё аю да ичегенинде дьадып дьат.
5. Бистин' дьерде тийин' кат та борон'от то бар.
6. Кюртюк те ёртёк тё бар.

Эрмектин' ичинде сёсти сёслё тоолой айдар тужунда, *да, до, де, дё, та, то, те, тё, деп юзюктер* колбучы болуп дьат. Олор база сёстён' башка бичилип дьат.

99. *Задача.* Бу куучынды кычырала, колболып турган сёстөрди айдыгар колбучыларды чыгара бичип алыгар.

...СССР-дын' дьан'ы Конституциязынын' проектнин' ан'ылузы, бу проекте онойып туратаны дьок. Ого активный эмезе пассивный граждандар дьок, ого бастыра граждандар активный, ол эр улус ла юй улустын' ортозында башка правоны билбей дьат, «оседлый» ла «кёчкин дьюрттардын'»; дьёёжёлё ле дьёёжёзи дьогынан', образованный ла образованный эместердин' башказын ол дьаратнай дьат. Ого ба-

стыра граждандар бойларынын', правозында тюн'ей болуи дьат. Онын' алкы-дьёёжёзи де эмес, национальный угы-тёзи де эмес, эр де кижн юй де кижн болгонынан' эмес, онын' служебный керегинин' аайынан' эмес, дье кажыла гражданиннин' акту бойынын' билгири, акту бойынын' труды, онын' дьондогы аайын ан'ылап дьат.

Калганчызында, дьан'ы Конституциянын' проектнин' база бир башка ан'ылузы. Буржуазный конституциялар граждандарын' формальный праволоры керегинде бичип, ого токтоп дьат, ол праволорды дьюрюмге ёткюрерге кандый эп-аргазын табарга, онын' дьолын табарга кичеебей дьат. Граждандар тен' праволу деп айдыжып дьат, дье ээзи ле ишмекчилердин' ортозында, помещик ле крестьяндардын' ортозында тен', болбозын ундуп дьадылар, баштапкыларында байлык дьёёжё, дьондо политический кюч бар, экинчилеринде десе баштапкызы да экинчизи де дьок, баштапкылары кижинин' кючин дьиип турарда, экинчилери кючин дьидирип тургандар. Эмезе онон' ары: сёс айдарына, дьуун дьуурына, печатька дьайым керегинде айдып дьадылар, дье ол дьайымдар бойында, дьуун ёткюрёрине дьарагадый туралар, дьакшы типографиялар, дьеткилинче чаазын база онон' до ёскёлёри дьок тужунда, ишмекчи класска кей сёс боло беретенин ундуп дьадылар.

И. В. Сталин СССР Союзынын' конституциянын' проект керегинде докладынан'

§ 47. Кубулбастар керегинде докладынан'.

Кубулбастардын' аайы, олардын' эрмек ичиндеги учуры. Предметтин' эдилгези, бюджетми, ён'и канайып, кандый, канайда болуп турганын дьартап айдып турган сёстёрди кубулбастар деп айдатан. Кубулбастар куучын эрмектин' юлюзи болуп дьат.

Кубулбастар мындый сурактарга айдылатан: канайып, кандый, канайда.

Тем дек тезе: *Ат тюрген ман'тап дьат.*

Бу *тюрген* деген сёс ат канайып ман'тап дьат дегенин айдып дьат.

Сен менин' дьанымда отур. Бу дьанымда деген сёс канайда отуратанын айдып дьат.

Дьылкы мал сюрееп кайыр кырда дьюрюп дьат. Бу *сюрееп* деген сёс кырдын' кайыры кандый болуп турганын айдып дьат.

Кубулбастар учурланбас та, кубулбас та.

Кубулбастар куучын эрмектин' кубулбас юлюзи болуп дьадылар.

Кубулбастарды мындый группага бөлүүргө келижер:

1. Бюткен аттарга дьан'ыс укту кубулбастар.

Темдектезе: *Бу ат дьакшы дьорыкту. Бу бала дьакшы юренип дьат. Менин' балам дьакшы кычырып дьат...*

2. Ёйлю кубулбастар мындый болор:

Бу дьыл, бюгюн, удабас, сон'ына, былтыр, эмди, ылтам.

Темдектезе: *Бу дьыл кар эрте тюшти. Бюгюн аяс кюн. Ол удабас келер. Былтыр ёлён' чабар ёйинде, дьакшы аяс кюндер болгон. Ол кижги ылтам дьанбас.*

3. Дьер аайынын' кубулбастары:

Бери, анар, кайдан', мында, кайдар, төскөри, удур анон'до ёскё.

Темдектезе: *Онон' бери юч дьыл ётти. Сен кайдан' келдин'? Сен мында отурганча, ол дьедип келер. Сенин' айткан эрмегин' ончозы тескери. Ол биске удур туштады.*

4. Дьартачы кубулбастар мындый:

Канайта, араай, улам, база, канайып, онон'до ёскёзи болор.

Темдектезе: *Ол араай базып турды. Ол биске улам сайын келип дьюртен.*

5. Адалгыштардан' лап, тап, дап, төп онон'до ёскё кожулталарынан' кубулбастар бюдюп дьат.

Темдектезе: *алтайлап, орустап, казахтап, шорлоп.*

6. Дьёпсинер кубулбастар: ээ, а, база.

Темдектезе: *Ээ онын' айтканы ончозы чын эмей.*

База дьоксынар: «дьок» деп кубулбас болотон.

Темдектезе: *Дьок, мен ого бюгюн барбазым.*

Кубулбастарды адалгыштардан', бюткен аттардан', глаголдордон' мынайда ылгаштырып билип алатан:

1. Бюткен аттар кёп сабазында болзо, адалгыштардын' алдында турар, кубулбастар дезе, глаголдордын' алдына турар.

Темдектезе: *Бу сюрекей бачым кижги.*

Кубубастар дезе глаголдордын' алдында турар (Бу кижги сюрекей бачым келди).

2. Кубулбас болуп турган адалгыштан' бюткен глаголдордын', кийининде базала глаголдор туратан. *Ол калкалап билер. Койлор чеденди ажыра калыды.*

100. *Задача.* Кубулбастарды таап алала, олар эрмектин' ичинде не болуп турганын, нени темдектеп турганын дьартап алыгар.

Туранын' ары дьанынан' кандыйда дьарык ётпёй турды. Бастыра агаштарды юстинен' тёмён' кар бюркеп салды. Эн'ирде бастыра дьалан' дьери сюрекей башкалана берди. Тен'ериде булуттар дьабыс ёдюп турды. Кече сереен дьааш болгон, бюгюн дезе шуурган шуулап дьат.

1. Адалгыштардын' тазылы юндю табышка, ол эмезе юнгюр туюкка токтогон болзо, кубулбас кожулталар юнгюр туюк табыштан' ок башталар.

Темдектезе: *алтай-лап, шор-лоп.*

2. Адалагыштардын' тазылы тунгак туюк табышка токтогон болзо, кубулбастардын' да кожулталары туюк табыштардан' башталар.

Темдектезе: *орус-тап, кыдат-тап.*

101. *Задача.* Кубулбастар эрмектердин' ичинде ёске сёстёрлө сурактар ажыра канайда колболып турганын билип алала, темдектеп алыгар.

1. Мен бюгюн аймактын' дьуунында отурдым. Анда областьтан' келген кижги доклад айтты. Ол кижинин' куучыны сюреен дьарт. Ол колхозтордын' ижи керегинде куучынды орустап та алтайлап та куучындап берди. Ол ло кижги эртен бистин' колхозко келечи богон. 2. Ус кижги темирди кызарта кызыдала согуп дьат. 3. Биске тургуза ла ишке чыгар керек деп бригадир айтты. 4. Бистин' колхозтор будьыл кирелтени элбек алды. 5. Колхоз бу дьыл планы чик дьок ажыра бюдюрди.

102. *Задача.* а) Бу адалгыш сёстёрдөн' кубулбастар бюдюрдигер:

Орус, монгол, киргиз, грузин, казах, башкир, шор.

б) Кёчюрин бичирде, божоткон кубулбастарды, бичип салыгар.

1. Ол... куучындады
2. Колхозто... общий дьуун болды.
3. Трактор кыраны... сюрюп божотты.
4. Мен сууны... дьен'дим.
5. Тыт агаштын'... дьанында кайын' туру.
6. Салкын булутты... соокты.
7. Вася... 4-чи класста отурган.
8. Солдаттар... туруп ийди.
9. Ишке... эмес... чыгар керек.

Керектү кубулбастары: бюгюн, орустап, тюр-ген, ажыра, кечире, ары, таркада, былтыр, дьергелей, орой, эрте.

§ 48. Кыйыгылулар.

Кижин эрмектин айдын дьадала, эрмектин' ичинде сюгю-ген, кайкаган, чочыган, эмезе кунуккан, кёкюген кеберлю-тын' кый эдин айдатан сестёр бар. Ол сестёрдин кыйыгылу-лар деп айдатан. Кыйыгылулар мындый белюктерге бёлюнин дьат:

1. Ачынын кунугын айдатаны: Калак! кокый! корон!

Темдектезе: *Мени артыснагар! Кокый корон! Ёлётён кижин турум!*

2. Ачурканын ооруп айдатаны: Дьоо!

Темдектезе: *(Дьоо! бажым оорыйт).*

3. Кайкаган тужунда айдатан: А дьайла! батта (А дьайла! бу дьердин' дьаражын. Ба-таа! Бу баланын' керсююн).

Дье бу кыйыгылулар кезикте чугулданган да тужунда айдылатан (А дьайла! Билген болзом барбас эдим)..

4. Дьескинген тужунда айдатаны: э, татай! (Э татай, бу мынын' дьёскинчилюзин).

Бичиир тушта кыйыгылулардын' кийининде занятой тургузар учурлу. Дье кыйыгылуны кижин тын' юнденип айдын турган тужунда, кыйыгылунын' кийининде ле эрмектин' учунда кый темдек тургузар.

Темдектезе: *Калак! Мени дьылан чакты!
Кокый-корон! Мен кайтым не!*

103. *Задача.* Кыйыгылулардын' дьанына темдектер тургузыгар.

Ой, ыраакта аттын' тибиртти угылат.

Батта, колуболу юч аттын' колболу юч куштын' сюрскейин.

Э чалда, уул, сенин' дьалкун'ды.

«Ой ёрөкөн, ой дьакшы эткен кижим» деп Орочы кыйыгырды.

«Эй, алыгар», деп ол татар кижиге кыйыгырды «Эй, дьарабас» деп Анна кенетийин удур айдып ийди.

Атазы бу не болгон неме. Кёк тен'ери дезен' база, бу сен кайттын'?

Баш болзын, анайып эдерге дьарабас: А дьайла, балам сен мени не дьаман кёрдин'?

§ 49. Бёлюгештер ле олордын' чын бичиир ээжизи.

Эрмектин' ичинде бойлары алдынан' учуры дьок сестёр сёсти сёслё колболу эди алар керегинде айдадыбыс. Андый сёсетёрди бёлюгештер деп адап дьат. Ол андый сестёр эрмектин' бёлюги болбос.

Ол андый юзюк бёлюк бойларынын' учурында мындый группаларга бёлюнип дьат.

1. Сурактузы: *ба, бо, бе, бё, па, пе, по, пё*. Слерде книга бар ба, дьок па? Дьуун божой берди бе?

Сёсти сёслё колбоштырар: (Иван ла Адучы ан'дап бардылар. Сен *ле* мен дьажыт). Дье бу бёлюктер тын'ыдып айткан тужунда да айдылатан: (Сен иште *ле*. Сен албадан *ла*).

3. Эрмекте эрмектин' бёлюктерин тоолой эмезе тюндештире айдар бёлюгештер: *да, де, до, дё, та, те, тё, ок*.

а) Аттар да уйлар да кырада дьюрюп дьат.

б) Сен де ол до баргайыгар.

в) Кем де келбеди. Ол ок кизи куучын айтты.

г) Ол бичикти албаган да болзо, дье келген.

4. Дьёптюзюзи: *дье, эмей* Дье кожон'догойын'. Ол андый эмей.

Дьоктогоны: *дьок, эмес* (Задачаны ончогор бодоп алдыгар ба? Дьок, ончобыс эмес).

Бёлюгештер сестёрдөн' башка бойы алдынан' бичилип дьат.

Тем дектезе: *Сенде де, менде де карындаш бар. Мен карандаш ла чаазын садып алдым. Сен де, мен де 5-чи класста юренип дьадыбыс. Дье, сен книга кычыр, мен дезе уюктайын.*

§ 50. Улантылар.

104. *Задача.* Бу берилген эрмектерди кычырала, темдектеген сестёрди чыгара бичип алала, озор, алдынан кандый бир керектин учурын айдып дьат па, адьарыгар.

Мен школ дьаар барып дьадым.

Бистин колхоз укту кучаларына юзери база 20 укту куча алды.

Ойрот область тезёлгёнинен бри канча дьыл ётти?

Балыкчы балыктап барган сайын чарандар экелет.

Малдар кырдын ары дьанында дьюрю.

Бёрю тёнди ажыра ман тады:

Дьоннын дьёёжёзи учун турар керек.

Бис эрмекте дьаантайын бойлоры алдынан учуры дьок сестёр айдадыбыс. Ол сестёрди эрмектин учур кеберин кубултарга айдадыбыс.

Тем дектезе: *дьаар, юзери, бери, сайын, озо, башка, ёскё, ары, учун, керегинде, ажыра, чылап, чилеп онон дешке.*

Бу мындый сестёрди улантылар деп айдар. Бу улантыларды алдынан башка бичиир учурлу.

105. *Задача.* Бу эрмектерди кёчюрип бичип алыгар. Онон уланты сестёрин таап, алдынан чийю тартып темдектегер.

1. Бистин дьадыныбыс дьылдын сайын там дьараныл ёнжюп турган керегинде, кижии узак дьылдарга дьюерер ледьюерер кююни бар.

2. Ёскё капиталистический ороондордо—колкючиледьаткандар эмдиге уур дьадын-дьюрюмиле дьадып, дье бойлорынын дьайым дьюрюми учун ёштюлериле тарыжып дьат. Озор база бис чилеп совет дьан тургузып аларга кичееп дьадылар.

3. Юредю ажыра малдын угын дьарандырып аларыбыс.

4. Клуб дьаар барып дьаткан Иван ла Павелге юзери Василий ле Николай кожулды.

5. Кырдын' ары дьанында кедьим чилеп дьайылган чёя бар.

6. Коля Васядан' чик дьок озо барала, оны «бери кел», деп кычырып алды.

§ 51. Эрмек.

Баштачыны дьа таганы.

Эрмектеги предметти адап турган сёсти *баштачы* деп айдар.

Баштачы болотон сёстөр бу:

1) тёс ады кубулткышта туруп, кем? эмезе не? деп суракка каруу болуп турган адалгыш.

Тем дектезе: *Таан учты.*

2. бюткен ады.

Тем дектезе: *Бёкёзи дьен'ди.*

3. тоо ады.

Тем дектезе: *Экинчизи келди.*

4) солума.

Тем дектезе: *Ол юренди.*

5) Глаголдон' бюткен адалгыштан.

Тем дектезе: *Келгендери узак сактады.*

Эрмектерде темдектеп салганы баштачылар.

— 106. *Задача.* Бичип алыгар. Бу примерлерде адачы кандый сёслё адалып дьатканын айдып беригер.

1. Тёртинчизи школго барбады. 2) Ат суу дьаар ман'тады. 3). Тон элбек. 4) Бала дьилек дьиди. 5) Бу ат эмдик. 6) Баргандары дьанбады. 7) Келгендери ажанды. 8) Кыш келди. 9) Суунын' тожы турды. 10) Олор мал кабырды. 11) Сен биске кел. 12) Кёк чыкты. 13) Машинала иштеерге тюрген де, дьен'ил де. 14) Кою агаштын' аразына кирерге коркушту.

Айдылганын дьартаганы,

Эрмектерде предмет нени эдип турганын, эмезе ол не болуп турганын, оны айдып турган сёсти айдылганы деп айдар.

Темдектезе: Бала уюктады. Юренчиктер бичик кычырды.

Айдылганы болотон сёс—глагол. Темдектезе: Юренчиктин' бичиги. Сен бар. Темдектеп салганы айдылганы. Андый айдылганды глагол — айдылганы ден адап дьат. Айдылган тургуза ёйдин', келер ёйдин', ёткён ёйдин' глаголдорынан', база дьакылта кеберлю глаголдордон' бюдоп дьат.

Темдектезе: (тургуза ёй) — Кар кайылыи дьат. (ёткён ёй) — Ол иштеди. Ол иштеген. (келер ёй) «Слер кыра сюреригер. (Дьакылта). Сен бичи. Айдылганы эрмек ичинде баштачыла дьюзюнде де тоододо колболу болор учурлу.

107. Задача. Бичип алыгар. Айдылгандардын' алдынан' чийю тартып темдектеп салыгар.

1) Энем чамча кёктёди. 2) Адам атка сула берди. 3) Колхозчылар кён кыра салды. 4) Колхозтын' аттары семирди. 5) Сен сула чач. 6) Буудай дьакшы чыкты. 7) Сен каду када. 8) Машина кюнине 500 буул ёлён' кести. 9) Уул кюртюк атты. 10) Энем чай асты. 11) Ат ёзёк дьаар ман'тады. 12) Колхозчылар пышкан аш кести.

Дьан'ы дьюрюм.

Дьалга дьурген бойыбыска,
Дьайым дьадар дьюрюм болды.
Кулга дьурген бойыбыска,
Кунукпас дьакшы дьан' болды.

Ойрот деген дьуртыбыс,
Мынан' артык тын' ёзёр.
Социализм дьуртыбыс,
Чактын' чакка бек болор.

Дьаш ёскюрим балдарга,
Дьаранып ёзёр ёй болды.
Оок ёскюрим юйеге,
Омок дьюрер туш болды.

§ 52. Колболышкан айдылган.

Эрмекти айтканда айдылганы деп турган (глагол) сестёрдин' ордына айдылганы болуп ёскё дё сестёр турар. Оландый сестёр бу:

1. Адалгыштар.

Темдектезе: *Тарбаган — ан'. Самай — колхозчы Тюжимей—пионер.*

2) Бюткен ады.

Темдектезе: *ёлён'—кёк, бала—дъараш.*

3. Глагол бюткён аттар.

Темдектезе: *Бала уюктаган.*

Эрмектерде темдектеп салганы, — айдылгандар.

Бу айдылгандарды ёйиле, эмезе дьетире бюткениле айдарда, оларго болушчы глагол кожуп дьат.

Ненин' учун дезе? Тоонын', ёйинин', дьюзининин' кожулталарын кожор керегинде болуп дьат.

Андый болушчылу глаголдор бу:

а) эмдиги, ёткён,
келер ёйи

а) дьат (дъадыры), тур, дьюр, отур.

Юренчик бичик кычырыш дьат.

Уул иштеп туру (эмдиги ёйи).

Уул бичип турды (ёткён ёйи).

Уул бичип отур-ар келер ёйи).

б) Дьетире бюткени.

б) Ал, сал, ий, кел, бер.

Темдектезе: *Казып сал. Калып ий. Барып кел. . .*

Эрмектерде темдектеп салганы айдылгандары. Андый айдылгандарды колболушкан айдылгандар деп адап дьат.

§ 53. Колболушкан айдылганнын' алдында тире—чийю темдек тургузары.

Колболушкан айдылган дьан'ыс адалгыш эмезе дьан'ыс бюткен ат болзо, онын' алдында тире деп темдек тургузатан. Глагол бюткен ат болзо, тирени тургуспас. Темдектезе: *Самай — колхозчы. Самай уюктаган. Чечек кызыл.*

Эрмектердин' бөлюктөри.

Эрмектин' бөлюктөри мындай болуп дьат:

төс бөлюктөре,
төс эмес бөлюктөр.

төс бөлюктөр,

баштачы

айдылганы

Төс эмес бөлюктөр:

башкарылар сөстөр.

дьартачы сөстөр.

а) Башкарылар сөстөр,

Башкарылар сөс башка сөстөн' башкарылып дьат, болор кубулткыжын ошон' алып дьат. Темдектезе: Аюнын' балазы. Бу эрмекте *аюнын'* деп сөс *балазы* деп сөстөн' башкарылып дьат; энчилечи кубулткыжын ошон' алып дьат. *Малчы малды корулады.* Бу эрмекте *малчы* деп сөс, *корулады* деп сөстөн' башкарылып дьат; кестөчй кубулткыжын ошон' алып дьат.

Эрмектерде темдектеп салганы — башкарылар сөстөр.

б) Дьартачы сөстөр.

Дьартачы сөстөр неменин' кандый болгонын дьартап дьат.

Темдектезе: *Кызыл чечек.*

Кызыл чечек деп сөс чечектин' кандый болгонын дьартап дьат. Кызыл деп сөс дьартачы сөс.

Юренчик *дыакшы* юренди *Дыакшы* деп сөс канайып юренгенин дьартап дьат.. Дыакшы деп сөс дьартачы сөс *Уулчак отуруп* кычырды. Бу эрмекте *отуруп* деп сөс дьартачы сөс, — *кычырдым* деп сөсти дьартап дьат.

Эрмектерде темдектеп салганы дьартачы сөстөр.

в) Немелердин' ады.

Башкарылар сөстөр-кижинин', айылдын', бичиктин', башка немелердин' ады болозо, олардын' кийининде (деп) деген сөс кирзе — кубулбас учурлу.

Темдектезе: 1) *Ол Сайдыс деп дьер дьаар барды.*
2) *Мен Дьаш-Тура деп городто болдым.*

• 108. *Задача.* Бичип алыгар. Башкарылар сөстөрдин' алдынан' чийю тартып темдектеп салыгар.

Нёкёр Сталин эзендик болзын!

Ойрот-Туринский аймактын' тракторист стахановец — с'ездтин' делегады. Сталинский Конституциянын' проекти СССР-дын' колкючтюлерине дьаан арга, дьайым, иштеерге право бергенин куучындайла, бойынын' дьозокту иштеген ижин айдыш берди. Онын' тракторло кырага юрен чачатан нормазы 17 га бөлгөн, бюдюрип турганы 31 га-дан' болгон, онын' керегинде беш катап сый алган. 50 күнге 751 салковой акча иштеп алган. Калганчызында коммунист партияны уткуп н. н. Сталин ле Ежовты уткуп айтты.

§ 54. Баштачызы дьок эрмек.

Кезик эрмектерде, ол эрмек айдыларда дьан'ыс кижиге камаанду эмес, ончозына текши айдылган аайлу айдылар учун, баштачызы дьок айдылатаны бар.

Тем дектезе: Дьобобойынча балык та тудуп болбос.

Бу мындый эрмектерди, бастыра дьюзюн бириккен эрмек деп айдар. Кёп сестёр бастыра дьюзюн бириккен эрмектерге келижип дьат.

Кезик эрмектерде баштачыны онын' дьарты дьок болуп турган учун, таап айдарга кюч болуп дьат.

Тем дектезе: Табыштанбазын деп сурады.

Мындый эрмектер дьюзюни дьарты дьок эрмектер деп айдылып дьат.

Баштачызы дьок эрмектерге, дьюзюни дьок эрмектер база кирип дьат.

§ 55. Дьюзюндю ле дьюзюни дьок эрмек.

Бистин' тилде баштачызы дьок эрмектер бар болуп дьат. Ол андый эрмектин' баштачызын сананып таап та болбос, айылдаш эрмектерден' де таап болбос. Ненин' учун дезе, эрмекти айдып турган кижин эрмектин' глаголын бир де немеге энчилебей дьат.

Тем дектезе: Оныла бир де неме экин болбос. Аткан ок дьанбас. Дьаркындап дьат. Еткёндү ойто буруп болбос.

Дьок баштачызын сананып таап болбос эрмектерди, дьюзюни дьок эрмектер деп айдар.

Тем дектезе: *Дылыг берди. Соой берди.*

(Не дылыган? Та кюн, та соок, та тура дылыган дьарталып турганы дьок). *Карачкыланды.* Бу сёсти бир де немеге дьемеп турганы база дьок. Неме карачкыланды — билдиртпей дьат.

Эрмектин' баштачызы дьок то болзо, дье оны сананып, таап алар аргалу болзо, андый эрмекти дьюзюндю эрмек деп айдар.

Тем дектезе: *Аязып дьат (кюн). Булуттап туру (тен'ери).*

Эрмекте айдылып турган глаголы, дьан'ыс предметке энчиленип айдылбай, кёп предметке энчиленип, ол эмезе дьарты дьок предметтерге энчиленип айдылгачын, оны дьюзюни дьок глаголло айдып дьадыбыс.

Тем дектезе: *Дьобобой койонды да адып болбос (дьартап айткажын, кем де адып болбос. Ерт тужунда кёзниккё килебейтен (кем де килебейтен).*

109. *Задача.* Дьюзюни дьок эрмектерди таап бичип алыгар.

Оны сюрееп адыктап кёрдим. Андый кюлюкти мен ас кёргём. Бийик сынду эмтир, таларкак дьарынду болгон. Мен бойымнын' Ермолайымнан', база ёскё улустардан', агаш каруулдайтан Бирюк керегинде куучынды дьаантайын уга-там. Бирюктин' айландыра дьаткан айылдаштары отгон' коркугандый, коркотондор. Олордын' сёзинче болзо, дьер юстинде бойынын' керегин билер андый кижидьок болгон: «Бир, дьок чырбагал да аларга бербес, оны неле де алыш болбозын'; аракыла да, акчала да, кандый да немеге дьилбиркеп дьуукпайтан. Оны дьердин' юстинде дьок эдерге, дьан'ыс катап сананган эмесе—дье ол алдырышпайтан» — деп, Бирюк керегинде улустар онойдо айдыжатар.

§ 56. Айдылганы дьок эрмек.

Кезик бирде, эрмекте кандый бир неменин' аайын бичигенде, ол андый эрмекте айдылганы дьок болуп дьат. Айдарда, андый эрмекти толо эмес эрмектерле алыштырбаска керек. Тем дектезе: Тюн. Дьылдыстар мызылдап дьарып турулар. Баштапкы эрмек дьан'ысла (Тюн) деп сёстён' болуп дьат; ого юзери онын' айдылганы—сестирип те турганы дьок. Дье эрмектин' ичинде айдылганы дьок болзо, юзери ол се-

стирбей де турган болзо, оны адалганду эрмек деп айдыш дьадыбыс. Ненин' учун дезе, кандыйла бичиктердин' ады, статьянын' бажалыгы, вывескалар кирип дьат. Темдектезе: «Поднятая целина», «Кызыл-Ойрот», «Капитанская дочка».

§ 57. Эчен'и сестёр лё олордын' колболужары

Сестёрдин' колболужар дьолы юч: 1) согласование, 2) управление, 3) определение.

Согласование. Ол баштачы ла айдылганды колбоп дьат. Ол не дезе? — Баштачы ла айдылган бир дьюзюнде, бир тоодо болор учурлу. Темдектезе: Ат ман'тады. Бу примерде баштачы ла айдылганы экилези дьан'ыс тоодо болуп дьат. Аттар ман'тадылар. Мында баштачы ла айдылганы экилези кёп тоодо болуп дьат.

Управление. Ол эрмектин' тёс эмес бёлюктерин колбоп дьат. Ол не дезе? — Сестин' болор кубулткыжы эрик дьок, ёскё сестён' камаанду болотон.

Темдектезе: *Уул тура-га кирди. Турага* деп сёс беречи кубулткышта турган болуп дьат, ёскё кубулткышка турарга болбос. Ненин' учун дезе? — Оныла колболышкан *кирди* деп сёс ёскё кубулткыштарга келишней дьат. *Малчынын' уулы.*

Малчынын' деген сёс энчилечи кубулткышта турган болуп дьат. Ненин' учун дезе? — Оныла колболушкан уулы деп сёс ёскё кубулткыштарга келишней дьат.

Бу примерде баштапкы сёс глаголдон', экинчи сёс адалгыштан' башкарылып дьат.

1) Согласование — дегени сёс сёслё шююлте аайынча колболу болоры.

2) Управление — дегени эрмектин' ичинде адалгыш сестёргё кубулткыштын' кожултазы кожулганынан' улам, сестёрлё колболушканын айдатан. Темдектезе:

Беречи кубулткышта.

а) Предметти мензингени: Малчынын' тоны.

Беречи кубулткышта.

б) Предметти кемге ол эмезе неге бергени. Темдектезе: *юредючи юренчикке бичик берди.*

Предметтин' кандый бир неге киргени, чыкканы. Темдектезе: *Малдар тайгага чыкты.*

Кёстёчи кубулткышта.

г) Эдилге кандый бир предметке кёчкёни. Темдектезе: колхозчылар ашты кести. Бичикти кычыр.

Дьерлечи кубулткышта.

д) Предметтин' турган дьери.

Темдектезе: Кырда алтын бар. Бисте улус отуру.

е) Иш эткен ёйи.

Темдектезе: Кетеш бир кюнде бир гектар аш кести.

Чыгытту кубулткышта.

ж) Предметтин' кемнен', кайдан' чыгатын дьери. Темдектезе: Турадан' кижичыкты.

з) Предметти кемле ол эмесе неле тюн'ейлештиргени.

Темдектезе: Уулы адазынан' бийик.

110. *Задача.* Бичип алыгар. Башкарган ла колболушкан сёстёрди темдектеп салыгар.

1) Ан'чынын' малдары агаштын' аразында турган; 2) Энези балага курут берди; 3) Кыс калашты базардан' экелген; 4) Ол дышта кёп тийин' кёрди; 5) Кузуктаган кижилер дышка баргыладылар; 6) Бистин' турадан' кижичыкты; 7) Сенин' балаң школго барды; 8) Сен книганы качан экелерин'? 9) Кош-Агаш аймакта таш кёмюр табылды; 10) Колхоз трактор садып алды.

3) Определение — дегени кандый бир сёстин' учурын дьартаары.

Определение. Ол колболу эрмектин' тес эмес бёлюктерин колбоп дьат. Канайып колбоп дьат десе, бир бёлюк башка бёлюктин' кандый болорын дьартап дьат.

Темдектезе: *Казыр ан'*. Бу эрмекте казыр деп сес ан'нын' кандый болуп турганын дьартап дьат. Бу эки сес колболужып дьат. *Отура ажанды.* Баштапкы сес экинчи сёсти дьартап дьат. Онойып экилези колболужып дьат.

111. *Задача.* Бичип алыгар. Бу эрмектердин' бёлюктери кандый сёслё колболужып дьат — оны айдыгар.

1) Колхозчылар тракторло кыраларын сюрдилер; 2) Ан'чылар сибпушнинага тюкюлердин' терелерин экелдилер; 3) Колхозчылар ёлён'ди эрте чаптылар; 4) Ан'чы кече дьанды; 5) Бала бийик кырга чыкты; 6) Эмеген чай асты; 7) Дьаш ёлён' ёсти; 8) Аттар кырга чыктылар; 9) Колхозчылар дьан'ы дьаан школ тургустылар; 10) Карган ёбёгён таяк таянып басты.

§ 58. Дьартачы сестёрдин' кёргюзер аайы.

Дьартачы сестёрдин' кёргюзер дьарты бу:

Предметтердин' дьарты.

кейи—изю сөөк
кючи—уян, кючтү
дьажы—дьаш, карган
кылыгы—дьобош, тарынчак
дьааны—узун, кыска
ён'и—кара, ак
материал—темир, агаш, таш
амтаны—тату, ачу

Глаголдордын' дьарты.

ёйи—кече келди
дьакшызы—дьараш бичиди
кючи—тын' ооруды
дьери—бери келди
канайып эткени—отура уюктады.

112. Задача. Бичип алыгар. Дьартачы сестёрди запятой темдекле бөлүп салыгар.

1) Кечеги кюн аяс изю болды. 2) Унчукпас тарынбас уул биске келди. 3) Ойрот-Турада таш агаш турлалар эткен. 4) Кара ак уйлар кырда дьурген. 5) Дьаш карган улус ончозы майдын' баштапкы кюнин байрамдады. Кескен тузаган ёлён' атка дьарайт. 7) Кыс кызыл сары ак кёк чечектер экелген.

1. Мында дьааш болды. 2) Кюкюрт кече болды. 3) Бала дьараш бичиди. 4) Уулчак чайды туруп ичти. 5) Дьорыкчы араай дьурди. 6) Кызыл черю бистин' городко эртен келер. 7) Бала отуруп уюктады. 8) Ан'чы тайгада узак тийин' деп дьурди. 11) Сен атты армакчылап откор. 12) Малчы малга ёлён'ди тузап берди.

§ 59. Бир тюн'ей укташ сестёр.

Эрмекте кажы бирде бир тюн'ей укташ сестёр болуп дьат.

Ол бёлюктер бу:

а) Бир кезек баштачылар. Темдектезе: Малчы, ан'чы, балыкчы куучындаштылар.

б) Бир кезек айдылгандар. Темдектезе: Юренчик кычырат, бичийт, тоолойт.

в) Бир кезек тёс эмес башкарылган эрмек бёлюктер. Темдектезе: Сен дюзин'ди, мойынын'ды, колын'ды дьун.

г) Бир кезек тёс эмес дьартачы эрмек бёлюктер. Темдектезе: Бюгюн аяс, изю кюн. Бир тюн'ей укташ сестёрди запятой деп темдекле бёлюйтен. Дьартачы сестёрдин' дьарты бир болзо, оларды запятой деп темдекле бёлююр, дьарты бир эмес болзо, запятой деп темдекле бёлюбес. Темдектезе: Ачап дьутна бистен' ыраган. Бийик, сары чечек ёскён. Баштапкы примерде дьартачы сестёрдин' дьарты башка онын' учун оларды запятой деп темдекле бёлюбеген. Экинчи примерде дьартачы сестёрдин' дьарты бир, онын' учун оларды запятой деп темдекле бёлюген. Бир тюн'ей эрмек бёлюктердин' кийнинде бириктирер сёс бар болзо, онын' алдына тире деп темдек тургузатан. Темдектезе: Уулдар, *жыстар* — *ончозы* школго баргылады. Темдектегени бириктирер сёс, онын' алдында тире деп темдек тургускан болуп дьат.

113. *Задача.* Бичип алыгар. Укташ сестёр кандый эрмектин' члениле айдылып турганын темдектеп салыгар.

1) Ан'чы, малчы, балыкчы кожо баргандар. 2) Юренчик бичиди, кычырды, тоолоды. 3) Аю, борсук, тарбаган, ёркё ичегенде кыштап дьат. 4) Малчы койлорды, эчкилерди кожо кабырды. 5) Аркада сары, кёк, кызыл чечектер бар.

Укташ сестёрдин' ортозында *та, те, то, тё, до, да, де, дё, ла, ле,* деп колбочылар турары бар болуп дьат. Ол андый укташ сестёрди колбоп турган колбочылар мындый неменин' аайын кёргюзип дьат:

1. Бириктиргенин. Кюн дьарыш та, изидип те дьат. Дьен'ил де, баалу да, товар городко до, деревнеге де керек болуп дьат. Кёнёк лё суску алып, сууга бар.

2) Укташ сёсти тын'ыда айтканы: Заводко одыны да, таш кёмюри де текши керек.

3. Алан'зып айдары. Дылыгган ийнегимди мен та та-барым, та дьок.

4. Тоолоп айдары. Уй малдар ла дылкылар дыанып келдилер.

114. *Задача.* Бу берилгенди кычырыгар *да, де, до, дё, та, те, то, тё,* деп колбочыларды адыктагар. Олор коштой турган сёслё кожо туруп дьат па? Башка туруп дьат па?

Клубта спектакль да, кино до, концерт те, ойындар да ёдюп дьат. Советтин' заводторында автомобильдер де, тракторлор до, аэропландар да, танктар да, паровозтор до бюдюп дьат. Урал да, Волга да, Терек те, Кура да Каспийский талайга кирип дьат.

Эрмекте бир канча адаачы сёстёрди тоолоп айдарда, *да, до, дё, де, та, то, те, тё* деп колбочылар сёстён' башка бичилер. Дье ол колбочы колоболып турган адачызыла кожо запятойло бёлюнип турар *ла, ле, ло, лё* деп колбочылар запятойло бёлюнбес.

115. *Задача.* Бу берилген эрмектерди чийеле, керектю темдектерин тургузып салыгар.

Ан'чы тайгада тийин' де элик те койон до атты. Колхозто арба да буудай да сула да аштар бар.

Мен школдо кычырып та бичип те дьурап та дьадым. Бу дьерде карагай да кайын' да аспак та база тыт та ёзюп дьат. Бистин' ёзёк суубыста чараган да бел де чортон до бар.

Эрмекте бир канча укташ сёстёр бар бололо, оларды тоолоп айдар тужунда, эки точка тургузары база бар болуш дьат.

Темдектезе:

Эки точка дьок бичири:

1. Колхозчылар базарга кулур, арба, сардью, дьымыртка экелдилер.

2. Бистин' колхоз яблок, груша, тожла, дьодра отургыскан.

Эки точкалу бичири:

Базарга садарга колхозчылар мындый продукталар экелдилер: кулур, арба, сардью, дьымыртка.

Бистин' колхоз мындый дьилектю агаштар отургыскан: яблок, груша, тожла, дьодро.

Бу мындый бир канча укташ сёстёр эрмектерде, айдылганын тоолоп айткан сёстин' алдында турза, ол тоолоп дьаткан сёстёрдин' алдында эки точка тургузар.

§ 60. Толо эмес эрмек.

Толо эмес эрмек эки кижинин' куучындашканында болуп дьат. Мындый эрмекте куучын эрмектин' кезик бёлюктери дьок болуп дьат. Ненин' учун дезе? — озор куучыннан' дьарт билдирип дьат. Темдектезе: Сен качан дьандын'? — Кече. Экинчи эрмекте баштачы ла айдылганы дьок. Андый да болзо, озор баштапкы эрмектен' дьарт билдирет. Андый эрмекти толо эмес эрмек деп адап дьат.

Дье бирде кычыру сёс эрмектин' ортозында да туратаны бар болотон. Темдектезе: Бу кюн, нёкёрлёр, колкючиледьаткандардын' байрамы. Тюштюк тала Уралда, карындаштар, Магнитная деп кыр бар.

Кычыру сёс эрмектин' ортозында турза, онын' алдында ла кийининде запятой тургузар. Эрмектин' учында дезе, эрмектин' учурынан' кёрё керектю тактой тюжер темдегин тургузар.

116. Задача. Эмди бу эрмектерди кычырып адьарып кёрюгер. Кычыру сёзи кайда туруп дьат, айдып беригер.

Планды бюдюрiger, колхозчылар.

Мойыныбыска алган керекти бюдюрели, нёкёрлёр!

Эртен эскурсияга барарыбыс, балдар.

Бери келзегер, улустар.

Бичикке юрен, балам.

Колыгар ару тудугар, балдар.

Кычыру сёс эрмектин' учында турза, онын' алдына запятой тургузыгар. Кийининен' дезе, эрмектин' учурынан' кёрё, керектю токтой тюжер кый, сурак, точка темдегин тургузыгар.

117. Задача. Эмди бойыгар сананып, бир канча кычыру эрмектер таап бичигер. Керектю темдектерин тургузып туругар.

Дье деп сёс — эрмекти тын'ыдар сёс. Дьок деп сёс бир немеге тын'ыыр эмезе мойноор. Ту деп сёс — бир немени кёргюзер сёс. Бу сёстёрдин' кийининде запятой деп темдек тургузатан; озорды тын' кыйыгырып айткан болзо, кый темдек тургузатан.

Темдектезе: Дье! Кызыл черюбисти тын'ыдып алдыбыс. Дьок! импералисттер эмди бисти дьен'ип болбос. Ту! тюкю дьюри.

Дьок деп сёс кажы бирде айдылганы болуп дьат; ол тушта оны эрмектин' кедери турар колбошпос сёс деп сананбас керек.

Темдектезе: *Бу дьыл ол мында дьок.* —

118. *Задача.* Бу эрмектерди бичип алып, кычыру сёстөрүн таап темдектейле, токтой түшкөн темдектеринин' учурын айдып беригер.

1. Кару балам, сен нени эдиң аларга турун' не? — деп уулына айдар кююни тутты; 2) Находка, слер не кунугың туругар? — деп кызычак сурап турды; 3) Слер мени уздып барарыгар ба? — деп Наташа айтты. Спасибо болзың, Муся, деп Титырев айтты. Слер Егор Степанович, бу кюн доклад айдарыгар. Нёкёрлөр, эмди бис бистин' керектердин' экинчизин шюужерибис. Эмди, нёкёр, ончозы тюн'ей.

119. *Задача.* Эки кижинин' куучынын бичип алыгар. Толо эмес эрмектерин темдектеп салыгар.

— Сен кайдан' келдин'?

— Совхозтон'.

— Совхозтогы улус ашты кести бе?

— Кести.

— Сен качан дьанарын'?

— Эртең.

— Слердин' совхоз дьаан ба?

— Дьаан.

120. *Задача.* Андый эрмектерди бойыгар таап бичип алыгар.

§ 61. Эрмекте колболушпай турар сёстөр ле кычыру сёстөр.

Эрмекте колболушпас сёстөр бар болуп дьат. Ол сёстөр бу: а) кычыру сёстөр; б) дье, дьок, деп сёстөр.

Кычыру сёс не дезе? — Ол бир немени адап кычырар сёс. Темдектезе: Нёкёр, кожо баралы. Кычыру сёс бир, эмезе көп болор.

Темдектезе: *Балам, бичик эжел. Менин' дьякшы балдарым, бичиктер эжелигер.*

Эрмек эрмектениң турган кижин, кандый бир кижиге эмезе кандый бир немеге кычыру эдиң айтканын, кычыру эрмек деп айдар.

Темдектезе: *Нёкёрлөр, школдын' дьёёжезин чеберлегер. — Ойрот, сен юрениң турун' ба?*

- Балдар, келип кино көрүгөр.
- Оймок, сен бичик кычырып турадын' ба?
- Юренчиктер, слерде канча ударник?
- Председатель, менде сурак бар эди.

Бу эрмектерде кычыру сёзи: Нёкёрлёр, Ойрот. Ненин' учун' дезе, эрмектеп турган кижилорды кычырып дьат. Андый кычыру сёс эрмектин' баш сёзи болуп турза, онын' кийинде запятой тургузар.

§ 62. Колболу эрмектин' бюджетими.

Эки, эмезе оной' до көп шююлте эрмектер бойы-бойыла колболыжып, бир колболу шююлте бюджетип турат. Андый эрмекти колболу эрмек деп айдып дьадыбыс. Колболып турган эрмектер бойлоры алдынан' баштачылу, айдылганду болуп турар.

Эрмектер биригип, дьан'ыс шююлте берип, колболу эрмек болуп барганда, олардын' бирюзи шююлтенин' тёс учурын айдып дьат. Андый эрмек баш эрмек деп адалып дьат. Арткан эрмекте дезе, баш эрмекти дьартаар керегинде оныла колболуп турар. Айдарда, ол баш эрмекти дьартап турган эрмегин кошкон эрмек деп айдып дьадыбыс.

Темдектезе: Энем божотпогон керегинде, мен ойнободым.

Бу колболу эрмекте, мен ойнободым деген баш эрмек болуп дьат. Энем божотпогон керегинде, дегени ненин' учун ойнобогонун дьартап, кошкон эрмек болуп дьат.

Баш эрмекле колболу эрмектерди запятойло бёлюп турар.

Темдектеге: Тен'ери кюркюрөп, дьааш дьаады.

Бу эрмекте эки мындый эрмек бириккен болуп дьат: Тен'ери кюркюрөди. Дьааш дьаады.

121. Задача. Бу берилген эрмектерди бичип алыгар. Баш эрмектерин эки чийюле темдектегер, кошкон эрмектерин дьан'ыс чийюле темдектеп салыгар.

1. Кече дьааш дьааган керегинде, аш клаталбады.

2. Мен газетти экелеримде, улус кычырды.

3. Мен дьакшы юренип алзам, инженер болорым.

4. Тийин' ёйи келзе, мен ан'дап чыгарым.

5. Кюн дьылыырда, кар кайыла берди.

6. Адучы колхозто иштеп, трудкюнге көп аш алды.

Колболу эрмек эки оной' до көп эрмектерден' биригип турары бар.

Тем дектезе: *Промышленность ло дьердин' ээзин колкючиледъаткандарды эделе, кижинин' кючин кижидьширин дьок эткен ороон, телекей юстинде—дъан'ыс СССР болуп дьат.*

Бу колболу эрмекте, эки кош эрмек баш эрмекти дьартагылап дьат. Дьартачы кош эрмектери кандый ороонын дьартап дьат: 1) *промышленность до дьердин' ээзин колкючиледъаткандарды эткен; 2) Кижинин' кючин кижидьширин дьок эткен.*

Дье колболу эрмекте кош эрмек баш эрмектин' кажы бир сёзин дьартап турары керегинде колболуп турган барын, онын' аайын мындый эрмектерден' дьартаарына келижер:

Мен бойымнын' киремди билип, оныла кюрешпедим.

Баштапкы эрмек, экинчи эрмектин' (*кюрешпедим*) деп айдылганын дьартап дьат. Ненин' керегинде? деп суракка каруу берип дьат.

Баягы бир анар барар дьолды, бис белең таап турдыбыс.

Бу эрмекте кошкон эрмеги баш эрмектин' (*дьолды*) деп эчен'и сёзин дьартап дьат. Кандый дьолды деп суракка каруун берип дьат.

Бу мынайып биригип турган тегин эрмектерден' бюткен колболу эрмектерди эки ан'ыга бёлюп дьадыбыс:

Тегин эрмектерди бирюзи бирюзинен' камаанду бололо, онын' ичиндеги сёзин дьартаарга болуп бириккенин, баш билдирткендю колболу эрмек деп айдып дьадыбыс.

§ 63. Колбоп табышкан эрмек.

Тегин эрмектер колбоп табышкан эрмекке колболужып бириккенде, олар колбочы сестёр ажыра биригип дьат. Олордын' колболужар колбочы сестёри *ла, ок, дье, дезе, эме-зе, ол эмезе, да, та, айдарда*, онон' до ёскё сестёр болор.

Бу колбочы сестёр эрмектердин' аразына кирип, мындый шююлтелердин', аайын кёргюзер:

1. Эрмекке кирип турган кандый бир неменин' аайын, онын' бюдюмин эрмекке кийдирип айдып дьат.

Тем дектезе: 1) *Чечеги тюжюп турган дьодранын' айрызы кёзнёккё одоштош туру, айдарда, салкын онын' чечегин кёзнёккё кийдире сеен турат; 2) Неменин' аайын удура-дедире кёргюзип дьат.*

Темдектезе: *Ого юрензин деп бичик алып берген, аайын удура-дедуре кӛргюзип дьат.*

А дьару: дезе, деген колбучы эжинчи эрметкин' ортозында да турган болзо, ол неменин' аайын дьартап, эрмектерди колбоштырып дьат.

3. Кандый бир неменин', талдаган аайын кӛргюзип дьат.

Темдектезе: *Эмезе Онгудайга барарга керек, ол эмезе Оймонго барарга керек.*

4. Неменин' элижип-селижип турганын кӛргюзип дьат.

Темдектезе: *(Бирде дьааш дьаап турар, бирде кюн чалып турар.*

5. Кандый бир неменин' дьогын эмезе барын кӛргюзип дьат. —

Темдектезе: *а) Сууларында балыгы да дьок, тууларында ан'ы да дьок. б) Бу дьердин' балыгы да семис, ан'ы да семис.*

Колбоп табышкан эрмектер укташ сестӛр чилеп, колбочы дьогынан' база биригип ок турар. Олордын' шююлте дьанынан' кӛргӛжин, колбочы да дьок колболып турза, шююлте аайы тюн'ей болуп дьат; ого юзери олордын' биригип те турганы, эрмекти эрмекке кӛндӛлӛн' бириктирип турганы иле билдирип дьат. Качан андый эрмекти айдып турганда, онын' кӛндӛлӛн' биригип турганы, кижинин' юни тебилип, тын'ыдып айдып, юзери ортозында узагынча токтой тюжюп турганынан' да билип алар.

Темдектезе: *Дьылкызы киштешкен, уйлары мее-рӛшкӛн, кой-эчкизи мааррашкан, улузы чуркурашкан турды.*

Эрмектер колбочы дьогынан' биригип калган. *Керси ачынын дьат, тенек талганча каткырып дьат.* Мында эрмектер удурлажып биригип дьат.

122. *Задача.* Эрмектерди бичигер. Токтой тюжетен темдектерин тургузып салыгар. Эрмектердин' колболушкан аайын айдып беригер.

1) Салкын шуулап турды эжик дезе ары-бери калбан' дап турды. Тюш ёйи ёткӛн кийининде салкын шык болуп айландыра тымып энчю боло берди; 2) Богочынын' дьолы дьандырма болгон керегинде, ёлӛн'дӛр чанак улам сайын ан' данып турды. 3) Ан'дап барган Андрей ле Амырга аай болбоды кере-тюжине дьан'ыс ла койон кӛрдилер; 4) Койон бойы кичинек, буттары майчык калып ман'таар болзо казазы дьаан.

5. Озо ыраак дьерден' сыгыннын' эткен коо юни угулды анча-мынча болгон кийининде кара ағаштын' эдегине бойы кёрюнип келди. 6) Тайгадагы дьолло санаркап калган Кёгёлюш бараткан алдынан' калыр-кюлюр эдип чай учуп чыгарда аайы бажы дьок белин' деп кыйыгырды тиштенген кан' зазы дьерге тюже берди.

§ 64. Баш билдирткендю колболу эрмек.

Баш билдирткендю эрмек база бир эрмектин' сёзин дьартаарга, колболып турганы болуп дьат. Тегин эрмектер баш билдирткендю эрмек болуп, онын' учун, онын' керегинде, андыйда, онойткондо, андый болгондо, онон' де ёскё солумалар, кубулбастар ла колбочы сёстёр ажыра олор дьогынан' да биригип турганын айдып дьадыбыс.

Темдектезе: *Каран'уй болгон, онын' керегинде бис дьолды таппадыбыс.*

Мында кошкон эрмек баш эрмектин' алдында туруп дьат. Ол баш эрмекле *онын' керегинде* деп сёслё колболужып дьат.

Коля иштеерге кичеемкей, онын' учун оны кайда да алар. Мында кошкон эрмек баш эрмектин' кийининде туруп колбузы онын' учун деп сёслё колболужып дьат.

Дьолды, каран'уй учун, бис арайдан' таптыбыс. Мында кошкон эрмек баш эрмекти эки башка дьарала, ортозында туру. Колбочызы (учун) болуп дьат.

Баш билдирткендю эрмектерди база занятойло бёлюп турар.

§ 65. Чике куучын.

Ёскё кижинин' эрмектенип куучындаганынын' дьан'ыста сёзин ёскёртпёй айдып турган эрмектерди, чике куучын деп айдар. Кычырар тужунда, чике куучын юнинен' танылып дьат. Чийер тужунда, ковычкалар салар.

Темдектезе: *«Кайда барып дьадын'?» деп Кёгёлюш сурады.*

123. *Задача.* Бу берилген эрмектерди кычырыгар. Эрмектердин' ичиндеги чике куучынын' чыгара бичип алыгар.

«Дьас келди улустар» — деп, юредючи айдып дьат.

«Клара, канча час болды» деп, Дьаманай сурады.

«Теерменге барып келдин' бе?» деп бригадир сурады.

Автордын' сестери чике куучыннын' кийининде турза, онын' алдынан' запятой тургузар. Чике куучынды дезе, алдынан' да кийининен' де кавычкала темдектеп турар. («Кем иштебесе ол курсак дьибес» деп, Ленин айткан).

124. *Задача.* Бойгар сананып, автордын' сезин кийининде эдип беш эрмек бюдюрiger.

125. *Задача.* Бу чике куучындарды кычырыгар, олардо автордын' сестери кайда туруп дьатканын айдып беригер.

«Мамай, барып огородтын' ажын отургызар керек», деп куучындады.

Мени, «Барып чаналу ан'да» деп, адам дьакыган.

Бисте, бастыра талалардын' пролетариялары бириклегер! Деп лозунг бар.

Чике куучын автордын' сестеринин' ортозында турза, онын' алдында ла кийининде запятой турар.

Темдектезе: *Мени, Ваня, сен менин' айылыма келип бар», деп некерим кычырды.*

126. *Задача.* Чике куучын автордын' сестеринин' ортозында турган беш эрмек сананып алала, бичип алыгар.

127. *Задача.* Бу эрмектерди кычырала, автордын' сестери кайда турганын адыктап керелле, айдып беригер.

Юредючи айдып дьат: «Балдар, урокты баштаар керек».

РСФСР-дын' Конституциясында 1-кы статьяда мынайда айдылып дьат: «Российский Советский Федеративный Социалистический Республика — ишмекчилердин' ле крестьяндардын' социалистический государствозы болуп дьат».

Онон' 12-чи статьянын' айдып дьатканы:

«РСФСР-де труд ишке чыдаар кажы ла гражданиннин' кыйыш дьоктон' улурканып бюдерер кереги болуп, мындый ээжи аайынча бюдер: «кем иштебей дьат, ол курсак дьибес,».

РСФСР-да социализминин' ээжизи бюдоп дьат: Кажы ла кижиден' онын' кючинче алар, кажы ла кижиге онын' иштеген ижинен' керел берер.

Автордын' сестери чике куучыннан' озо турза, олардын' кийинине эки точка турар.

Темдектезе: *Кегелей ебеген дьортын келеле, мынайда айтты: «Мен бюгюн Онгудайда болдым» деди.*

128. *Задача.* Автордын' сестери алдында турган эрмектер сананып бичигер.

Чике куучыннын' учында сурак, эмезе кый темдек турза, автордын' сестеринин' алдында запятой турбас.

«Кем келип дьат?» деп, часовой сурады.

§ 66. Диалог.

Эки эмезе кёп улустын' куучынын диалог деп дьат. Кажыла кижинин' айткан эрмектерин реплика эрмек деп айдып дьат. Кажыла кижинин' куучынын тире деп темдекле бёлююр учурлу.

Темдектезе: *Сен мында дьан'ыскан ба; — деп мен кызычактан' сурадым. — «Дьан'ыскан», — деп ол арай юнденип айтты.*

— Сен Лесниковтын' кызы ба? — Лесниковтын' — деп, шымыранды.

Повестьтарда, романдарда, очерктерде ошон' до ёскё бичиктерде, кажыла кижинин' эрмегин дьан'ы строчкадан' баштап, тире тургузып, ковычканы тургуспай дьат.

Темдектезе:

— Рагим!.. Чёрчёк айтсан', — деп мен ёбёгённён' сурадым.

— Ненин' учун? — деп, Рагим мен дьаар бурулбай сурап дьат.

— Тегин! Мен слердин' чёрчөгёрди угарга дьилбиркес дьадым. (М. Г.).

129. *Задача.* Бу улустын' эрмектерин бичип керектю темдектерин тургызыгар.

Бу не деп кайкап калган Акулина сурады. Лорнет деп Виктор каруун берди. Неге керектю. Кёрёргё дьакшы болзын деп турбай база. Кажы кёргюссегер. Виктор дьюзин чырыптып, шилини туда берди. Кёр дьарып ийдин'. Дьарбас эмейим.

Мен бир де неме кёрбёй дьадым деп Акулина айтты. Сен кёзин' дьумуп алзан' деп Виктор наставниктин' юниле кизирт этти. Ол кёзин'ди эмес бир кёзин'ди дьум деп дьоон юнденип айдала, Акулина экинчи кёзин' дьумгалакта онызын ушта согуп алды. Акулина эби дьок каткырынып кызарып бурула берди. Биске дьарабас неме туру деп Акулина айтты. Кайдан' дьаразын деп Виктор дьёптёнип салды.

И. С. Тургенев «Свидание».

ЮРЕДЮЧИЛЕРГЕ.

—Грамматиканын' терминдерин сананып табарга кюч болуп турган керегинде, терминдер берилип дьат...

1. Грамматика — грамматика
2. Морфология — морфология
3. Синтаксис — синтаксис
4. Фонетика — фонетика
5. Куучыннын' органдары — органы речи
6. Сестин' бюдюми — состав слов
7. Сестин' тазылы — корень слова
8. Сестин' тезёлгёзи — корень слова
9. Кожулталары — приставки (окончания).
10. Табыш — Звук
11. Юндю табыш — гласный звук
12. Туюк табыш — согласный звук
13. Кату юндю табыш — твердый гласный звук
14. Дымыжак юндю табыш — мягкий гласный звук
15. Юнгюр туюк табыш — звонкий согласный звук
16. Тунгак туюк табыш — глухой согласный звук
17. Юйе — слог
18. Эрмек — предложение
19. Баштачы — подлежащее
20. Айдылганы — сказуемое
21. Дьартачы сестёр — пояснительные слова
22. Толо эрмек — полное предложение
23. Адайтан эрмек — назывное предложение
24. Дьюзюндю эрмек — личное предложение
25. Дьюзюни дьок эрмек — безличное предложение
26. Темдек — пример
27. Тегин эрмек — простое предложение
28. Кен'иткен эрмек — распространенное предложение
29. Колболу эрмек — сложное предложение

68. Дьарты дьок кеберлю глагол — неопределенная форма глагола
69. Дьарталган кеберлю глагол — из'явительное наклонение
70. Дьопсинер кеберлю глагол — согласительная форма глагола.
71. Дьандыра кеберлю глагол — возвратная форма глагола.
72. Глаголдын' ёйлёри — времена глагола
73. Эмдиги ёй — настоящее время
74. Еткён ёй — прошедшее время
75. Келетен ёй — будущее время
76. Молдьолу кёбер глагол — условная форма глагола
77. Эрен'истер — причастие
78. Эрен'ис кеберлю — деепричастие
79. Кубулбастар — наречие
80. Кыйыгылулар — междометие
81. Белюгештер — частицы
82. Колбочы сёстёр — союзные слова
83. Бёлюк сёстёр — группа слов
84. Баш эрмек — главное предложение.
85. Эчен'и сёстёр — второстепенные члены.
86. Дьемелте — приложение
87. Колболу — составное 0
88. Колбо дьок — несоставное
89. Колбууштар — связи.
90. Укташ сёстёр — однородные члены
91. Кычыру сёстёр — обращение.
92. Кире сёстёр — вводные слова.
93. Ан'ыланган — обособленные.
94. Улантылар — послеслоги.

Б А Ж А Л Ы К Т А Р Ы

	1. Табыштар ла буквалар	3
§	2. Юндю ле туюк табыштар	3
§	3. Эрмек	8
§	4. Суракту, кыйгылу ла табылу эрмектер	9
§	5. Дьаан буква	10
§	6. Логический согулта	12
§	7. Баштачы ла айдылганы эрмектин' эчен'и сестери	13
§	8. Эрмек ичинде алдынан' турар болушчы сестер	15
§	9. Сестин' юйези	16
§	10. Сестин' тэзи ле кожултазы	17
§	11. Эжерлю тунгак туюктар бойнын' юнгюр эжерине солунары	20
§	12. Сестин' согултазы	22
§	13. Чёйе айдылар юндю табыштар	23
§	14. Адалгыш	24
§	15. Адалгыштардын' учуры, ёскёленип бюктен адылгаштар	25
§	16. Ёс атту адылгыштар ла нарицательный атту адылгыштар	28
§	17. Кёп тоолу адылгыштар	29
§	18. Адалгыштардын' кубулары керегенде айтканы	30
§	19. Баштапкы дьолло кубулар адалгыштардын' кубулары	31
§	20. Экинчи дьолло кубулар адалгыштардын' кубулары	33
§	21. Ючинчи дьолло кубулар адалгыштардын' кубулары	34
§	22. Интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштар	37
§	23. Интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштардын' кубулткыштарга кубулары	39
§	24. Интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштардын' баштапкы дьолло кубулары	39
§	25. Интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштардын' экинчи дьолло кубулары	41
§	26. Адалгыштардын' дьюзюндериле кубулары	43
§	27. Адалгыштардын' дьюзюн кожулталарын чын бичииринин' ээжизи	46
§	28. Энци адалгыштардын' кубулары	49
§	29. Интернациональный ла орус тилден' кирген адалгыштардын' ючинчи долло кубулары	49
§	30. Бюткен ады	50
§	31. Тоо ады	51
§	32. Солумалар	55
ГЛАГОЛ		
§	33. Глагол керегинде текши айтканы	58
§	34. Глаголдордын' бюдюми	59
§	35. Тегил тэзёгёлю дьакылта кеберлю глагол	61
§	36. Дьакылта кеберлю, божогон бюдюмдю глагол омордын чын бичиир ээжизи	63

§ 37.	Бачым дьакылта кеберлю божогон бюдюмдю глагол	64
§ 38.	Токтодылу дьакылта кеберлю глаголдор, оlorлын' чын бичиир ээжизи	65
§ 39.	Глаголдордын' ёйлёри	66
§ 40.	Дьарты дьок кеберлю глагол	73
§ 41.	Молдьолу кеберлю глагол	74
§ 42.	Дьандыра кеберлю глагол ло чын бичиир ээжизи	76
§ 43.	Дьёпсинер кеберлю глаголдор ло чын бичиир ээжизи	77
§ 44.	Эрен'истер	78
§ 45.	Эрен'ис кеберлю сёслё оlorдын' чын бичиир ээжизи	79
§ 46.	Колбучы	84
§ 47.	Кубулбастар керегинде докладынан'	86
§ 48.	Кыйыгылулар	89
§ 49.	Бёлюгештер ле оlorдын' чын бичиир ээжизи	90
§ 50.	Улантылар	91
§ 51.	Эрмек	92
§ 52.	Колболышкан айдылган	94
§ 53.	Колболушкан айдылганнын' алдында тире—чийю темдек тургузары	94
§ 54.	Баштачызы дьок эрмек	96
§ 55.	Дьюзюндю ле дюзюни дьок эрмек	96
§ 56.	Айдылганы дьок эрмек	97
§ 57.	Эчен'и сёстёр лё оlorдын' колболужары	98
§ 58.	Дьартачы сёстёрдин' кёргюзер аайы	100
§ 59.	Бир тюн'ей укташ сёстёр	101
§ 60.	Толо эмес эрмек	103
§ 61.	Эрмекте колболушпай турар сёстёр ле кычыру сёстёр	104
§ 62.	Колболу эрмектин' бюдюми	105
§ 63.	Колбоп табышкан эрмек	106
§ 64.	Баш билдирткендю колболу эрмек	108
§ 65.	Чике куучын	108
§ 66.	Диалог	110
	Юредючилерге	111

А. Г. ШАБУРАКОВ

ГРАММАТИКА
ШКОЛ ВЗРОСЛЫХ

На ойротском языке

Ответственный редактор Н. Г. Куранаков.
Технический редактор В. И. Лазарев.

Сдано в производство 16/X-1938 г. Подписано к печати 7/XII-1938 г.
Формат 60X92¹/₁₆. Тираж 2000. Бум. лист 3,625. Печ. лист. 7,25. Уч. авт. лист.
6,25. Индекс У-1-а. Изд. № 2178. Заказ № 2184. Набор и печать в типографии
„Советская Сибирь“. Печать обложки и переплет в типографии № 1 Облеспол-
кома. Уполоблита № 11625 от 7/XII-1938 г.
Цена книги 50 коп. Переплет 25 коп.

4. 75 200. 1/1

5085